

Martynas Liudvikas Rėza

LIETUVIŠKOS BIBLIJOS ISTORIJA

Mus pasiekusio M. L. Rėzos literatūrinio palikimo didžioji dalis parašyta vokiečių kalba. Tai teologijos, istorijos ir filologijos darbai, originaliosios poezijos dvitomis. Iki šiol išversti tik kuklūs fragmentai iš Rėzos pratarinės K. Donelaičio *Metams* (1818), *Lietuvių liaudies dainų tyrinėjimo* (1825) ir keletas eilėraščių. Taigi skaitytojui didieji Rėzos kūrybos klodai dar menkai pažįstami. Šį kartą pristatome vokiečių kalba parašyto lituanistinio veikalų *Lietuviškos Biblijos istorija* komentuotą vertimą.

Teologijos pasaulyje Rėza žinomas kaip naujos redakcijos lietuviškos Biblijos parengėjas (1816). Tai buvo trečiasis Senojo ir Naujojo Testamento leidimas, pirmieji du išspausdinti XVIII amžiuje Prūsijos generalinio superintendente Johano Jakobo Kvanto rūpesčiu (1735 ir 1755). Rėzos redaguotas Biblijos vertimas skiriasi nuo ankstesniųjų tuo, kad lietuviškas tekstas atidžiai palygintas su senosiomis originalo kalbomis parašytais tekstais, o redaktorius, kaip žinia, buvo vienas geriausių to meto senųjų Rytų kalbų žinovų. Rėzos ir jo amžininkų parengtas leidimas turėjo didelių privalumų kalbos, stiliaus bei vertimo požiūriu ir liko lietuvių raštijos istorijoje tobulu ano meto lietuvių rašto kalbos pavyzdžiu.

Rengdamas naują vertimą, Rėza surinko gausią medžiagą apie visus ankstesnius Biblijos ar jos fragmentų vertimus į lietuvių kalbą ir pačius tekstus. Susisteminęs žinias ir jas apibendrinęs, jis parengė istorinį-filologinį veikalą *Lietuviškos Biblijos istorija*, pasirodžiusį tais pačiais 1816 metais, kaip ir redaguotas Biblijos leidimas. Šią studiją galime vertai laikyti viena pirmųjų lietuvių literatūros istorijų, kaip ir

Gotfrydo Ostermejerio *Pirmąją lietuviškų giesmynų istoriją* (1793). Veikalą Rėza parašė jau būdamas brandaus amžiaus, 40 metų, sparčiai kildamas tarnybinės karjeros laiptais. Tuo metu jis, Karaliaučiaus kariuomenės lietuvių pamokslininkas, buvo karaliaus paskirtas ekstraordinariniu profesoriumi Karaliaučiaus universitete, Lietuvių kalbos seminaro vadovu ir dėstytoju, turėjo valstybinių apdovanojimų už pasižymėjimą Prūsijos ir Prancūzijos karo mūšiuose, į kuriuos kaip dvasininkas lydėjo prūsų armiją.

Suprantama, Rėzos tekstas parengtas ne pagal šiuolaikinius mokslo kriterijus. Kaip įprasta senosios literatūros autoriams, Rėza daugeliu atvejų citavo apytiksliai arba iš atminties, pateikė nepilnus ar net klaidingus panaudotos literatūros bibliografinius aprašus. Tokiais atvejais teko ieškoti minimų autorių ir leidinių ir išnašose pateikti patikslintą nuorodą. Daugeliu atvejų cituodamas Biblijos ištraukas ar atskirus žodžius, Rėza nenurodė citatos skyriaus ir eilutės, šitą informaciją teko rekonstruoti. Be to, reikėjo patikrinti ir patikslinti kai kurius Rėzos minimus istorinius faktus. Veikalo vertimą parėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija, už tai nuoširdžiai jai dėkojame.

Liucija Citavičiūtė

Komentarams panaudotų šaltinių santrumpos:

- PK – Prūsų katekizmas (1545)
- MK – Mažvydo katekizmas (1547)
- VEE – Vilento Evangelijos ir epistolės (1579)
- VMT – Vaišnorio Margarita Teologica (1600)
- BB – Bretkūno Biblija (1590)
- RP – Rėzos psalmynas (1625)
- NT I – Naujasis Testamentas (1701, be Zandeno pratarmės)
- NT Ia – Naujasis Testamentas (1701, su Zandeno pratarme)
- NT II – Naujasis Testamentas (1727)
- ChB – Chilinskio Biblija (1660)
- B I – Biblija (1735)
- B II – Biblija (1755)
- B III – Biblija (1816)

LIETUVIŠKOS
BIBLIJOS ISTORIJA

ŠIAURĖS TAUTŲ RELIGIJOS
ISTORIJOS

PAPILDYMAS

parašė

D[r]. L[iudvikas] J[edeminas] Rėza,
teologijos profesorius ir pamokslininkas

Karaliaučius, 1816
išspausdinta Hartungo karališkoje spaustuvėje

PRATARMĖ

Krikščioniškų tautų religijos istorija prasmingai siejasi su Biblijos istorija, abi šios šakos ištisus šimtmečius tiesiasi ta pačia kryptimi. Pirmasis Biblijos vertimas į [tautos] vartojamą kalbą visada buvo viena reikšmingiausių priemonių, stiprinančių tautoje naujai įdiegtą tikėjimą. Visas religinis gyvenimas, kiekvienas bažnytinis sąjūdis, visos tarpusavio kovos yra daugiau ar mažiau įkvėptos didelių ir amžinų idėjų, sklindančių iš Biblijos su tokia galinga jėga, kuriai negali prilygti jokios žemiškos priemonės. Atveriant kelią Reformacijai ir ją įtvirtinant, Liuterio vokiškas vertimas veikė stipriau negu visos kitos priemonės, kurių savo šalyse ėmėsi monarchai. Juk istorija rodo, kad krašto pamaldumo pakilimas ar nuosmukis, aktyvesnis ar pasyvesnis krikščionybės praktikavimas neabejotinai priklauso nuo išaugusio ar sumažėjusio pagarbaus dėmesio šventiesiems mūsų religijos šaltiniams. Kai kurios tautos neturi beveik jokios kitos literatūros, tik Bibliją ir su ja susijusius raštus. Todėl religijos ir literatūros istorijai yra labai svarbu, kad kiekviena tauta, nepriklausomai nuo jos teritorijos dydžio šioje žemėje, turėtų savo religinių raštų istoriją. Joje akivaizdžiausiai atsiskleidžia tautos kultūros pažanga, ji leidžia įžvelgti tai, kuo kiekviena tauta prisidėjo prie visos žmonijos progreso.

Tolesniuose puslapiuose drįstu pateikti trumpą lietuviškos Biblijos istorijos apžvalgą, pirmąjį tokio pobūdžio bandymą, skirtą tautai, kurios savitą istorinę dvasinės saviraiškos formavimąsi taip pat verta nuodugniau pažinti. Amžino atminimo Šlėceris, kuriam turime būti dėkingi už gana suprantamai parašytą aštraus proto veikalą – Lietuvos istoriją¹,

¹ Augustas Liudvikas fon Šlėceris (August Ludwig von Schlözer; pseud. Johann Haigold, 1735–1809), filologas, publicistas, profesorius, Lietuvą aprašė penkiasdešimtamame veikalo *Weltgeschichte* tome: *Geschichte von Litauen, Kurland und Livland*, Halle, 1785.

atrodo, menkai mokėjo lietuvių kalbą ir gerai nepažino šios tautos dvasinio gyvenimo, todėl negalėjo pateikti savo paties įžvalgų apie jos savitą mąstyseną ir religijos išpažinimo ypatumus. Jis tiktai surinko, tiesa, kai ką praleisdamas ar kritiškai vertindamas, tai, ką aptiko turiningame, tačiau neužbaigtame Kojalavičiaus² veikalė. Šis savo ruožtu, beje, kaip ir fragmentiškai tuos dalykus paminėjęs Gvaninis³, taip pat nuveikė tik tiek, kad dailiai ir beveik grakščiai išvertė į lotynų kalbą stropiai rinkusio medžiagą ir ją tyrinėjusio Strijkovskio⁴ darbą, tačiau pastarasis buvo pernelyg prisirišęs prie savo tikėjimo ir religijos dalykuose nepasizymėjo plačiomis pažiūromis. Taigi apie tai, kas religijos požiūriu vyko šioje tautoje, ypač protestantiškoje jos dalyje, nuo XVI amžiaus vidurio (iki kurio siekia šių vyrų darbai) rašė tik nedaugelis, arba, galima sakyti, – niekas. Dar senesnė šių žemių religijos istorija, būtent krikščionybės ištakos, taip pat tebeskendi tamsoje, kaip esu rašęs akademiniam traktate *Apie pirmuosius krikščionybės žingsnius lietuvių tarpe* (Karaliaučius, 1810)⁵. Todėl čia pateikiamas rašinys gali būti traktuojamas ir kaip nedidelis Šiaurės tautų religijos istorijos papildymas.

² Albertas Vijūkas Kojalavičius (Albertus Wijuk Kojalowicz, 1609–1677), Vilniaus akademijos teologijos profesorius, istorikas, parašė istorinių veikalų, reikšmingiausias – dviejų dalių istorinis veikalas *Historia Litoana*, pirmoji dalis išleista Gdanske 1650 m., antroji – Antverpene 1669 m. Galbūt Rėza laikė jį neužbaigtu todėl, kad paprastai istorikų veikalai apimdavo laikotarpį iki jų pačių gyvenamosios epochos.

³ Aleksandras Gvaninis (Aleksander Guagnini, 1538–1614), istorikas, savo vardu išleido Motiejaus Strijkovskio kroniką pavadinimu *Sarmatiae Europaeae descriptio* (Krokuva, 1578).

⁴ Motiejus Strijkovskis (Maciej Strykowski, Strykowski, 1547–prieš 1593), pirmasis Lietuvos istorikas, poetas, dvasininkas. 1570–1573 m. buvo parašęs LDK ir gretimų šalių istoriją. M. Strijkovskio teigimu, rankraštį pasisavino kronikininkas A. Gvaninis. Veikale aukštintami Lietuvos valdovai ir jų valstybės stiprinimo politika. Kronika iki pat XIX a. buvo vienas svarbiausių veikalų apie Lietuvos istoriją.

⁵ *De primis vestigiis religionis christianae inter Lithuanos propagatae*, Regiom., 1810. Tai pirmoji M. L. Rėzos mokslinė studija, paskelbta po viešo disertacijos gynimo 1807 m.

Paskata parašyti šią studiją, beje, kaip ir *Filologines-kritines pastabas*⁶, buvo naujos redakcijos lietuviškos Biblijos leidimas. Man teko palyginti esamą (iš vokiečių kalbos išverstą) lietuvišką tekstą su Šventuoju Raštu originalo kalbomis ir skaityti paskutinę korektūrą. Ši užduotis vertė mane stropiai ieškoti ankstesniųjų Biblijos vertimų, net pačių pirmųjų bandymų, taip pat sukaupti visus apie lietuvišką Bibliją parašytus raštus. Remdamasis šia medžiaga, tikėjausi pasilengvinti lietuviško teksto redagavimą. Šiame rašinyje tie raštai yra paminėti, o keletas jų aprašyti išsamiai. Iš žinių, kurias radau surinktuose šaltiniuose, iš pastabų paraštėse, priedašų, pratarinių ir kitų rašytų dokumentų išaugo ši istorinė apžvalga. Be to, aš galėjau naudotis ir kitais veikalais, iš jų pasiėmiau kai kurių naudingų dalykų. Tai Hartknocho *Prūsijos Bažnyčios istorija*⁷, Arnolto *Karaliaučiaus universiteto istorija*⁸, Lepnerio *Prūsų lietuvis*⁹, Ostermejerio *Lietuviškų giesmynų istorija*¹⁰, Pastenacio *Žinios apie lietuvių pamokslininkus*¹¹, Pisanskio *Prūsų literatūros istorija*¹², Vengerskio *Istorinė chronologinė įvairių slaviškų bažnyčių sistema*¹³, Tečo *Kuršo Bažnyčios*

⁶ *Philologisch-kritische Anmerkungen zur lithauischen Bibel als Erläuterungen zu der bei der neuen Ausgabe veranstalteten Umarbeitung des lithauischen Textes von D. L. J. Rhesa*, 1. Th., Königsberg, 1816. Antroji šio veikalo dalis pasirodė 1824 m., joje komentuojami naujo, ketvirtojo, Biblijos leidimo (1824), kurį taip pat redagavo Rėza, taisymai.

⁷ Christophor Hartknoch, *Preussische Kirchen-Historia*, Frankfurt a. M., Leipzig, 1686.

⁸ Daniel Heinrich Arnoldt, *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*, Bd. 1–2, Königsberg, 1746.

⁹ Theodor Lepner, *Der Preusche Littauer oder Vorstellung der Namens-Verleihung, Kind-Tauffen, Heirat...*, Danzig, 1744 (parašyta 1690).

¹⁰ Gottfried Ostermeyer, *Erste Littauische Liedergeschichte*, Königsberg, 1793.

¹¹ Friedrich Pastenaci, *Kurzgefasste historische Nachrichten von allen Kirchen und Predigern der Insterburgischen Inspektion*, Königsberg, 1757.

¹² Georg Christoph Pisanski, *Entwurf einer preussischen Literärgeschichte*, Königsberg, 1886 (parašyta prieš 1790).

¹³ Andrzej Węgierski (Regenvolscius), *Systema historico-chronologicum, ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecepue, Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae etc. Distinctarum*, Trajecti ad Rhenum, 1652. – Tai slavų Bažnyčios istorija, iš lietuvių raštijos veikėjų minimas Abraomas Kulvietis, taip pat nurodomi kai kurie lietuviški Didžiosios Lietuvos religiniai spaudiniai.

istorija¹⁴, *Prūsistikos darbai*¹⁵, *Mokytoji Prūsija*¹⁶, Tylo *Istorinis Tilžės miesto aprašymas*¹⁷, Henigo *Įsruties miesto aprašymas*¹⁸, Gervaižo *Pastabos apie Prūsų Lietuvą*¹⁹ ir kiti su šia tema susiję raštai.

Jaučiu pareigą viešai padėkoti ponui profesoriui Fateriui²⁰, maloniai pranešusiam apie kai kuriuos rankraščius ir spaudinius, o ypač dėkoju už žinių apie Bretkūno lietuvišką Biblijos vertimą, esantį Karaliaučiaus Karališkojoje bibliotekoje. Taip pat esu nuoširdžiai dėkingas ponui profesoriui Šiucui²¹ už suteiktą galimybę pasinaudoti kai kuriais raštais ir dokumentais iš Karališkojo slaptojo archyvo. Su tokiu pat dėkingumu miniu garbingus ponus pamokslininkus ir kilnius bičiulius Lietuvoje²², kurie itin parėmė mane, paslaugiai suteikę kai kurių žinių ir atsiantių retų raštų.

Tebūnie leista man pasakyti dar keletą žodžių dėl *Pastabų apie lietuvišką Bibliją*²³, kurios parašytos iš tų pačių paskatų kaip ir ši istorinė apžvalga bei su ja glaudžiai siejasi. *Pastabų* tikslas – įtikinti tuos, kurie naudosis naująja Biblija, kad kai kurių teksto vietų, dabar skambančių kitaip negu ankstesniuose leidimuose, redagavimo priežastis jokių

¹⁴ Karl Ludwig Tetsch, *Curländische Kirchengeschichte*, 3 Bde, Riga und Leipzig, 1675–1770.

¹⁵ *Acta Borussica*, Michaelio Lilienthalio Karaliaučiuje leistas tęstinis mokslo leidinys, ėjęs 1730–1732 m., skirtas Prūsijos istorijai, jame buvo skelbiama lituanistinės medžiagos.

¹⁶ *Das Gelehrte Preussen*, Karaliaučiuje 1722–1725 m. kas ketvirtį ėjęs periodinis leidinys, kuriame skelbta informacija iš Prūsijos mokslo pasaulio.

¹⁷ E. C. Thiel, *Statistisch-topographische Beschreibung der Stadt Tilse*, Königsberg, 1804.

¹⁸ A. E. Hennig, *Typographisch-historische Beschreibung der Stadt Insterburg*, Königsberg, 1794.

¹⁹ Bernhard Konrad Ludwig Gervais, *Notizen von Preussen mit besonderer Rücksicht auf die Provinz Litauen*, Bd. 1, Königsberg, 1795.

²⁰ Johanas Severinas Fateris (Vater, 1771–1826), vokiečių filologas, Karaliaučiaus, Jenos, Halės universitetų profesorius.

²¹ Danielius Frydrichas Šiucas (Schütz, XVIII a. pab.–XIX a. pr.), kilęs iš Karaliaučiaus, teologas, Karališkosios bibliotekos bibliotekininkas.

²² Turima galvoje Mažoji Lietuva, arba Prūsų Lietuva.

²³ T. y. *Philologisch-kritische Anmerkungen zur litthauischen Bibel...*, 1. Th., Königsberg, 1816.

būdu nėra savivalė ar naujovių vaikymasis. Kiekvienas taisyimas gerai apsvarstytas ir padarytas remiantis kalbos bei jos išraiškos taisyklėmis, todėl vertintinas kaip neišvengiama būtinybė, siekiant teisingai perteikti Šventojo Rašto prasmę. Šias *Pastabas* pirmiausia skiriu garbingiesiems ponams mano krašto dvasininkams²⁴ (pamokslininkams, precentoriams, aukštesniųjų mokymo įstaigų mokytojams bei kitiems išsimokslinusiems Dievo žodžio mylėtojams), tarp kurių esama vyrų (tai aš tikrai žinau), besidominčių naujausia teologine literatūra, puikiai mokančių senąsias kalbas ir todėl sugebančių savo galva įvertinti kiekvieną komentarą. Nuoširdžiai juos gerbdamas jaučiausi privalęs paaiškinti kiekvieną savo pataisymą, dėl kurio jie galėtų teisėtai suabejoję paklausti: „Kas tau leidžia taip elgtis?“ Jeigu kalbėsime apie lietuviškos išraiškos tobulinimo atvejus, tai mane, be abejonės, parems įžvalgūs bendradarbiai, patys siūlę variantus arba kritiškai įvertinę [mano] pateiktuosius. Tačiau dėl tų atvejų, kai redaguojant lietuviškas tekstas buvo lyginamas su senosiomis kalbomis parašytu originalu, kai buvo būtina atsitraukti nuo vokiškojo vertimo ir tiksliai atkurti pirmąją originalo prasmę, privalau pasiaiškinti pats ir, pateikdamas skaitytojui pirminį šaltinį, motyvuoti tuos pataisymus, kad kiekvienas galėtų savo akimis pamatyti ir įsitikinti: iš tikrųjų taip, o ne kitaip turi skambėti viena ar kita vieta, perteikianti šventųjų autorių mintį ir dvasią. Taip ir elgiausi rašydamas šias *Pastabas*: iš kiekvienos knygos išrinkau reikšmingesnius pataisymus ir trumpai juos pagrindžiau, remdamasis [lietuvių] kalbos ir jos išraiškos savybėmis. Dabar išleidžiu jas į platesnį pasaulį ramia širdimi, nes, su didžiausia pagarba prisilietęs prie švenčiausių dalykų, atsargiai viską tikrinau, tasiau tik tvirtai apsisprendęs, kad nebijočiau atėjus laikui stoti prieš Aukščiausiąjį Teisėją. Vyrų, suprantantys, koks nelengvas tai darbas, palankiai įvertins bent jau mano dorus ketinimus.

²⁴ Čia dvasininkais (*Geistlichen*) Rėza vadina ne tik kunigus, bet apskritai inteligentiją, ypač jaunimo ugdytojus, gerai išmanančius teologiją ir filologiją.

Tegu dabar šiedu maži darbeliai²⁵, skirti mano Tėvynei šviesti ir taurinti, neša naudą ir palaimą, to linkiu jai iš visos širdies!

Karaliaučius, 1816 m. gruodžio 3 d.

Rėza

²⁵ Dviem darbeliais (*zwei kleine Schriften*) Rėza vadina tais pačiais 1816 m. išspausdintus veikalus *Lietuviškos Biblijos istoriją* ir *Filologines-kritines pastabas apie lietuvišką Bibliją* (pirmoji dalis).

LIETUVIŠKOS BIBLIJOS VERTIMO ISTORIJA

§ 1

Kur Nemunas plukdo savo vandenį per kaimeliais nusėtą, arimais nusi-driekusį kraštą į Baltijos jūros bangas, nuo neatmenamų laikų gyveno taiki ir darbšti tauta. Savita kalba, papročiais, dainomis, būstu, rūbu ir gyvenimo būdu ji labai skyrėsi nuo visų kitų žemės tautų. Gyvendama apsupta slavų, gotų ir suomių genčių, ji daugiau ar mažiau patyrė jų įtaką, tačiau origina-lumo neprarado. Savo kalbos lobyne ji išsaugojo daugybę graikiškų žodžių, kuriuos ne visada rastume gotų ir slavų kalbose, be to, joje gryniausiai bei geriausiai išsilaikė graikiškas žodžių darybos ir kaitymo būdas (a).

(a) Visų veiksmažodžių būsimąjo laiko forma turi galūnę *-fu*, pavyzdžiui, *lippu – lipfu; miliu* arba *milu – milėfu; sutikku – (συν τύχῳ) sutikfu*. Tokia pat būdinga išlikusi veiksmažodžių galūnė *-mi*, pavyzdžiui, *dēmi; eimi; miegmi; fergmi* ir t. t. Daiktavardžių linksnių galūnės taip pat grynai graikiškos, pavyz-džiui, *Eilē – Eilēs – Eilei – Eilen* ir t. t. *Diewas*, kilm. *Diewo*, naud. *Diewui*, gal. *Diewan*, šauksm. *Diewe*; dgs.: *Diewai – Diewū – Diewais – Diewus* ir t. t.

Nuo to laiko, kai krikščionių religija šiauriniuose kraštuose uždegė ge-gesnio tikėjimo išpažinimo fakelą, aukštesnės kultūros rytas išaušo ir latvių gentims (b), jos glaudžiau įsijungė į krikščioniškų Europos tautų šeimą.

(b) Latvių gentimis laikomi lietuviai, latviai, senprūsiai, žemaičiai ir kuršiai, gyvenę prie Nemuno žiočių. Galbūt šiai šeimai priklausė ir dabar jau išnykusi gentelė – jotvingiai²⁶.

²⁶ Jotvingių gentys susidarė I tūkst. pr. Kr. pab., susiliejus vakarų ir rytų baltų protėviams. Jų materialinė ir dvasinė kultūra turėjo daug bendrų bruožų su lietuvių ir prūsų genčių kultūra. Manoma, kad iki XII–XIII a. jotvingiai pietuose siekė Bugo upę, rytuose jų gyventa Valkavisko, Slanimo ir Naugarduko apylinkėse iki Svis-ločiaus. XIII a. jotvingių gyventa Nemuno vidurupio baseine ir dalyje aukštupio, šiaurėje – Šešupės vidurupio baseine, vakaruose jie siekė Mozūrijos ežerus, pietuose – Narevo (Nauros) upę. XIII a. pab. juos išžudė ar išstūmė Vokiečių ordinas.

Kur senovėje tamsi tauta tūkstantmečių ažuolų pavėsyje atnašaudavo aukas savo protėvių dievams Perkūnui, Pikului, Patrimpui²⁷ ar sėkmę nešančiai Laimai²⁸, iškilo krikščioniškos šventyklos, kuriose buvo švenčiama didžioji susitaikymo šventė. Kur germanų riteriai statėsi tvirtoves ir pilis, išaugo taikūs miestai ir miesteliai, juose greitai suklestėjo germanų amatai ir menai, radosi mokyklos ir teisimai. O kur anksčiau dykuose slėniuose bandą gananti nerūpestinga piemenaitė dainavo savo dainas²⁹, darbštus plūgas išrėžė maitinančias vagas, krašto gėrybės pradėtos srauniomis upėmis plukdyti į laivų knibždantį uostą. Tokį istorinį tautos lūžį, kai priėmus krikščionių religiją pakyla nauja neregėta dvasinio ir materialiojo gyvenimo banga, lietuviai patyrė tryliktojo amžiaus pabaigoje, kada germanų riterių ordinas iš Prūsijos ir Livonijos žemių ginklu ir jėga, vienuolių misijomis ir dažnai su nepateisinamu grubumu pradėjo šiose žemėse plėsti krikščioniškojo pasaulio ribas. Todėl ši epocha laikytina tautos moralinio ir pilietinio atgimimo pradžia.

§ 2

Iš tiesų tauta neturi veiksmingesnės priemonės dvasiai ugdyti ir savo papročiams taurinti, kaip tik Šventąjį Raštą. Jokia kita knyga pasaulyje nėra tokia reikšminga ir nesuteikia tautai tokio didelio dvasinio peno, kaip Biblija. Nė viena neprabyta tokia suprantama kalba visiems visuomenės sluoksniams apie svarbiausius gyvenimo dalykus ir nė viena taip neįsiskverbia į sveiką žmogaus nuovoką. Jokia kita knyga nepajėgia su tokia galinga jėga pralaužti kelio į širdį, atverti tokios gausybės tikrų žinių ir įkvėpti gyvų idėjų, palaimingai veikiančių ir tvirtinančių tautos charakterį. Todėl vyrai, nemirtingai nusipelnę skleisdami tautoje Jėzaus religiją arba aiškindami šventųjų

²⁷ Orig.: *Perkon, Pikoll, Potrimp.*

²⁸ Orig.: *Laima.*

²⁹ Orig.: *Daina.*

Mišių svarbą, labiausiai rūpinosi pateikti naujajai kaimenei Šventąjį Raštą jai suprantama kalba, kad pati galėtų semtis iš šio šaltinio šviesos ir paguodos lobį. Taip kadaise išradę ir pasirinkę tinkamas raides, savo gotams pasitarnavo Ulfilas (a)³⁰, Miesrobas³¹ – armėnams (b), Kirilas³² – savo slavams (c); jie pirmieji išvertė Šventąjį Raštą į tautines kalbas ir kartu sukūrė nemirtingus literatūros paminklus ateinančioms kartoms.

(a) Socrat. hist. eccles. L. IV. c. 33³³.

(b) Moses von Chorene, Geschichte von Armenien. Lond. Übers., S. 299³⁴.

(c) Stredowsky, Vita Ss. Cyrilli et Methodii, sive sacra Morav. hist., S. 210³⁵.

Šių vyrų stropumo dėka mes turime senųjų kalbų ir jų rašto pavyzdžių, kurie vienodai reikšmingi ir religijos istorijai, ir tautotyrai. Lietuvių tauta neturėjo laimės taip anksti gauti Dievo žodį gimtąja kalba, nes jos atsivertimas vyko tuo metu, kai Romos Bažnyčia Šventojo Rašto skaitymą laikė nenaudingą sielos išganymui, o bažnyčiose leido vartoti tik visuotinai aprobuotą lotynišką Jeronimo³⁶ vertimą. Todėl atsitiko taip, kad Evangelija Lietuvoje įsitvirtino jau XIII amžiaus pabaigoje, tačiau praslinko dar daug šimtmečių, kol buvo išdrįsta tik pagalvoti apie Šventojo Rašto vertimą ir atverti vargšei tautai šį gyvybės šaltinį.

³⁰ Ulfilas (Ulphilas, apie 320–apie 383), pirmasis vestgotų vyskupas, gotų rašmenų kūrėjas, Biblijos į gotų kalbą vertėjas (apie 348).

³¹ Šv. Miesrobas (Mesrob, Mesrop, 360–440), armėnų teologas, lingvistas, sukūrė armėnų kalbos abėcėlę. Senojo ir Naujojo Testamento vertimas į armėnų kalbą (IV a. pab.) išspausdintas 1666 m. Amsterdame.

³² Kirilas (Cyrillus, 827–869), slavų apaštalas, skelbęs krikščionybę, sukūrė slavų alfabetą ir apie 863 m. išvertė slavams Bibliją.

³³ Veikalas neidentifikuotas.

³⁴ Moses von Choren (armėn. Mowsee Chorenatzi), V a. gyvenęs armėnų bažnytinis rašytojas. Rašė gramatiką, kūrė religinius himnus. Svarbiausias jo veikalas – Armėnijos istorija (3 knygos), pirmą kartą išspausdinta Amsterdame 1695 m. Pastaruoju metu dėl jo autorystės abejojama.

³⁵ Jiří Srředovský (1679–1713), čekų kunigas. Minimas veikalas *Sacra Moraviae historia sive vita Ss. Cyrilli et Methodii*, Salzburg, 1710.

³⁶ Turima galvoje Vulgata (lot. „paplitusi“) – lotyniškas Biblijos vertimas, kurį popiežiaus Damazo pavedimu atliko Jeronimas 382–406 m.

XVI amžiuje patobulintas tikėjimas subrandino Vakarų šalyse nuostabių klasikinės literatūros vaisių, tada laisvės diena išaušo ir biblinei literatūrai. Sodria šnekamąja vokiečių aukštaičių kalba Liuterio³⁷ išversta Biblija paskatino daugelį veiklių kitų tautų kalbų mokovų pasekti šio ryžtingo vokiečio pėdomis ir pasivaržyti su juo Dievo žodžio vertimo sklandumu. Todėl beveik kartu su vokiškąja Biblija pasirodė pirmieji Šventojo Rašto vertimai į kitų tautų kalbas: Olofo Petri³⁸ vertimas į švedų kalbą (a), Michelseno³⁹ – į danų (b), Lysveldo⁴⁰ – į olandų (c), Agrikolos iš Abo⁴¹ – į suomių (d).

(a) Vollständige Geschichte der Schwedischen Bibelübersetzungen von Schinmeyer, S. 12⁴².

(b) Pantoppidan, Kurzgefaßte Reformations-Geschichte der dänischen Kirche, S. 20⁴³.

(c) Boeck-Zaal, dei [sic!] Nedertuitschen Bybels, door H. I. Long, S. 515⁴⁴.

(d) Baazii, Inventarium Eccles. Sueo-Gothorum, S. 245⁴⁵.

³⁷ Martynas Liuteris (tikr. Luder, 1483–1546), teologas, Vitenbergo universiteto profesorius, Katalikų Bažnyčios reformuotojas, Evangelikų-Liuteronų Bažnyčios įkūrėjas.

³⁸ Olofas Petri (Olaus Petri, Olaf Peterson, 1493–1552), Biblijos vertėjas į švedų kalbą (1541).

³⁹ Michelsenas (Michelsen, Michelsohn), pirmasis Biblijos vertėjas į danų kalbą XVI a.

⁴⁰ Jakobas van Lysveldas (Liesveld, apie 1490–1545), Antverpeno spaustuvininkas, 1526 m. išspausdino pirmą olandišką Bibliją.

⁴¹ Mikaelis Agrikola (apie 1510–1557), pirmosios suomių knygos (apie 1542) autorius, išvertė į suomių kalbą Naująjį Testamentą (1544), krikšto apeigyną (1549), psalmyną (1551).

⁴² Johanas Kristofas Šynmejeris (Schinmeyer, 1696–1767), danų istorikas. Leidinys nenustatytas.

⁴³ Erich Pantoppidan, *Kirchen-Historie des Reiches Dänemark* (Kopenhaga, 1741).

⁴⁴ Isaac Le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche bybels* (Amsterdamas, 1732).

⁴⁵ Johan Baazius, *Inventarium Ecclesiae Sueogothorum* (Linkopingas, 1642).

Lietuvių tautoje tokius vyrus pažadino nemirtingą šlovę Prūsų žemėje pelnęs markgrafas Albrechtas⁴⁶, įsteigęs Karaliaučiuje universitetą, kurio svarbiausias tikslas buvo suteikti mokslo žinių vietiniams lietuviams, kad jie vėliau galėtų duoti tautai į rankas jos pačios kalba parašytų pamokomų knygų ir krašte išsižiebtų tikrojo tikėjimo šviesa. Pagaliau jis išleido potvarkį, kad aštuonios vietos alumnate būtų skirtos lietuvių kilmės studentams, ir jie kunigaikščio lėšomis baigtų teologijos studijas. Kunigaikštis pats paskatino pirmąją teologijos mokytoją daktarą Rapolionį⁴⁷, kilusį iš Didžiosios Lietuvos, pasirinkti Šventojo Rašto vertimu. Šis išsilavinęs vyras yra palikęs mums keletą giesmių (a) ir tikriausiai būtų dar daugiau nuveikęs savo tautos labui, jeigu 1545-aisiais, praėjus vos vieneriems metams po aukštosios mokyklos įsteigimo, jo nebūtų išplėšusi mirtis.

(a) Žr. Gottfr. Ostermeyers erste liththausische Liedergeschichte, § 12, S. 15⁴⁸.

Tuo tarpu Albrechto įkurta įstaiga greitai atnešė palaimingų vasių. Vienas iš kunigaikščio alumnato auklėtinių, vėliau tapęs Ragainės superintendentu⁴⁹, Mažvydas⁵⁰ jau 1547 metais išleido į lietuvių kalbą išverstą Liuterio katekizmą⁵¹, Kvanto⁵² žodžiais tariant,

⁴⁶ Albrechtas Brandenburgietis (Albrecht von Brandenburg, 1490–1568), pirmasis Prūsijos kunigaikštis (nuo 1525), Karaliaučiaus universiteto (1544) steigėjas. Rūpinosi, kad Teologijos fakultete studijuotų vietiniai lietuviai ir Karaliaučiuje būtų leidžiamos lietuviškos religinės knygos.

⁴⁷ Stanislovas Rapolionis (Rapagelanus, apie 1500–1545), Karaliaučiaus universiteto antikinių kalbų profesorius, vertė giesmes iš lotynų ir lenkų kalbų į lietuvių kalbą, viena jų išspausdinta M. Mažvydo giesmyne (1570).

⁴⁸ Gottfried Ostermeyer, *Erste Littauische Liedergeschichte*, Königsberg, 1793.

⁴⁹ Iš tikrųjų Ragainės kunigu.

⁵⁰ Martynas Mažvydas (Mosvidius, Mosvid, apie 1510–1563), kilęs iš Didžiosios Lietuvos, studijavo Karaliaučiaus universitete, Ragainės kunigas, pirmosios lietuviškos knygos (1547) ir kitų lietuviškų religinių raštų autorius bei parengėjas.

⁵¹ Naujaisių tyrimų duomenimis, Mažvydo 1547 m. Katekizmo šaltiniai yra šie: J. Seklucijano lenkiškas katekizmas (1545), J. Maleckio lenkiškas katekizmas (1546) ir J. Willichio lotyniškas katekizmas (1542). Mažvydas kūrybiškai pasinaudojo tekstais, kai kur juos išplėtojo, yra ir jo paties sukurtų tekstų. Taip pat

mažąją tautos Bibliją. Tai pirmoji knyga lietuviams. Mažvydas tam tikslui iš vokiškų ir lotyniškų raidžių sukūrė lietuvišką raidyną, o tai padarė taip: trūkstant ženklų kai kuriems garsams pažymėti, pritaikė vokiškas raides su specialiais brūkšneliais ir ženkleliais. Taip pat jis pridėjo prie šio katekizmo dar vieną reikalingą nurodymą, būtent kaip tuos ženklus skaityti (a).

(a) Knyga daugeliu atžvilgiu atitinka 1545 m. išleistą senųjų prūsų katekizmą⁵³, parašytą sembų dialektu, o tai matyti jau pirmajame Dievo įsakyme, kuris skamba taip: *Tu ne tur kittans Deiwan turrietwey*⁵⁴. Lietuviškai: *Tu ne turri kittus Dieuw turreiti*⁵⁵. Pirmoji malda prūsiškame katekizme prasideda: *As drowy en Deywan Thawan wissemokin, kas est takynnonns Daengon bey Semmien*⁵⁶. Lietuviškai: *Aš tikkiu į Diewą Tėwą (wiffamokanti) wiffagalinti kur's eft taikinnęs (sutwėręs) Dangu bey Žėmę*⁵⁷.

Žinoma, tai buvo tik mažytė Dievo žodžio dalelė, tekusi žinių trokštančiai tautai, tačiau pradžia jau buvo padaryta ir pasiruošta žengti kitą žingsnį, atveriant sieloms Šventąjį Raštą. Mažvydo pa-

kūrybiškai Mažvydas vertė ir giesmes, jų šaltiniai – J. Seklucijano katekizmas (1545) ir vokiškas M. Liuterio giesmynas *Geistliche Lieder* (1545). Apie tai žr. Guido Micheli, *Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 61–654.

⁵² Johanas Jakobas Kvantas (Quandt, 1686–1772), Rytų Prūsijos generalinis superintendantas, vyriausiasis karaliaus rūmų pamokslininkas, Karaliaučiaus vokiečių literatūrinės draugijos pirmininkas, Karaliaučiaus universiteto profesorius, Lietuvių kalbos seminaro inspektorius (1723–1727), rūpinosi lietuviškų religinių knygų leidyba. Jo iniciatyva buvo parengta ir išspausdinta pirmoji lietuviška Biblija (I leid. 1735; II leid. 1855). Cituojama iš Kvantos parašytos prarastės 1735 m. lietuviškai Biblijai. Tekstas be paginacijos. Originale parašyta: *der Catechismus Lutheri, als die kleine Bibel [...] vorgelesen wurde* („Liuterio katekizmas kaip mažoji Biblija [...] buvo perskaitytas“, [p. 2]). Rėza pridėjo: „tautos“ Biblija.

⁵³ 1545 m. Karaliaučiuje išspausdintas prūsiškas M. Liuterio Mažojos katekizmo vertimas kartu su vokišku originalu (16 psl. knygelė), vertėjas nežinomas.

⁵⁴ PK: *Tuo nitur kittans deiwans turryewey*.

⁵⁵ MK: *Netureki kytu Diewu preg manes*.

⁵⁶ PK: *Es drowy en Deywan \ Thawan wiffemokin \ kas eft tykynmans daengon bbe femmiem*.

⁵⁷ MK: *Tikiu ygi Diewa wysagalintigi, sutwertaigi dangaus ir Žėmes*.

vyzdžiu pasekė jo sūnėnas⁵⁸ Vilentas⁵⁹, taip pat kunigaikščio lešomis gavęs išsilavinimą, nuo 1550 iki 1587 metų buvęs gausios Karaliaučiaus lietuvių parapijos pamokslininkas ir ganytojas. Šis žengė toliau ir išvertė Naujojo Testamento Evangelijų ir Laiškų perikopes, Kančios istoriją pagal keturis evangelistus ir 53 skyrių iš pranašo Izaijo [knygos]⁶⁰. Vertimas pasirodė 1579 metais, jis atliktas, beje, ne iš graikiško ar lotyniško teksto, o iš Liuterio vokiškojo vertimo⁶¹, tačiau tiksliai ir sklandžiai. Atidžiai palyginę šiuos fragmentus su mūsų dabartinės Biblijos tekstu aiškiai matome, kad ten gramatiškai dar nesunormintas žodžių kaitymas ir jų derinimas, kita vertus, vartojama daug svetimų posakių, kurie, laikui bėgant, yra visai išnykę iš vartosenos (a).

(a) Šios knygos pavadinimas yra toks: *Ewangielias bei Epifolas, Nedeliu ir šwentuju dienofu škaitomofias, Bašniczofu Chrikfczonicfchkofu, pilnai ir wiernai pergulditas ant Lietuwifchka Szodzžia, per Baltramieja Wilenta, Plebona Karalauczui ant Scheindama, M. D. LXXIX, 4*⁶². XVI amžiaus kalba ir rašyba labai skiriasi nuo

⁵⁸ Pats Vilentas *Evangelijų ir epistolių* pratarinėje Mažvydą vadina savo pusbroliu iš tėvo pusės (*fratris patruelis mei*).

⁵⁹ Baltramiejus Vilentas (Willentus, apie 1525–1587), kilęs iš Didžiosios Lietuvos, studijavo Karaliaučiaus universitete, Karaliaučiaus lietuvių parapijos kunigas. Be čia minimų darbų, *Evangelijų ir epistolių* bei *Enchiridiono*, jis iš M. Mažvydo rankraščių parengė dviejų dalių giesmyną *Gefmes Chrikfczniciskas gedomas Bašniczofu per Aduenta ir Kaledas ik Gramniczu. Ifch spauptas Karalauczui nūg Jona Daubmana. Metu Diewa. MDLXVI. Gefmes Chrikfczniciskas gedomas bašniczofu per Welikas ir Sekminias ik Aduenta. Ifchspauptas Karalauczui nūg Jona Daubmana. Metu Diewa / MDLXX. Soli Deo Gloria*. Vilentas pridėjo ir savo paties giesmių.

⁶⁰ Pagal naujausią lietuvišką leidimą *Šventasis Raštas: Senasis ir Naujasis Testamentas*, antrasis papildytas leidimas, Vilnius: Katalikų pasaulis, 1999 (toliau ŠvR 1999), išversta 52 skyriaus pabaiga ir 53 skyriaus pradžia.

⁶¹ Naujausiais tyrimais nustatyta, kad daugelį variantų Vilentas atitaisė pagal lotyniškąją Vulgatą ar (ir) graikišką tekstą, žr. Ona Aleknavičienė, *Jono Bretkūno Postilės perikopių šaltiniai*, daktaro disertacija, mašinosraštis, Vilnius, Kaunas, 1999, 195 p. Apie tai, jog Vilentas rėmėsi Vulgata ir graikišku Naujuoju Testamentu žr. *op. cit.*, p. 126–128 ir p. 144–148.

⁶² *Ewangielias bei Epifolas / Nedeliu ir fchwentuju dienofu fkaitomofias / Bašniczofu Chrikfczonicfchkofu / pilnai ir wiernai pergulditas ant Lietuwifchka Szodzžia / per Baltramieju Wilenta / Plebona Karalauczui ant Scheindama. Priegtam / ant gala priedeta jra Hiftoria apie muka ir fmerti Wiefchpaties mufu Jefaus Chriftaus pagal kieturiu Euangeliftu. / Ifchspauptas Karalauczui per Jurgi Ofterbergera / Metu M. D. LXXIX.*

šiulaikinio vertimo. Pavyzdžiui, Apd 10, 34 sakoma: *Pètras atwiaires nafrus sawa ir bilojo: Teifybeja randu, jog Dievas neweisd ant profopu (perfonu)*⁶³. Perikopė Rom 13, 14 užbaigiama tokiais žodžiais: *Ir kùpkit yùssu kuna, betaig neant prabagos*⁶⁴. Iz 53, 11: *Kada ghys šiwata sawa dawwe affiera uš ghrieka, daelto turės ghys fekla. Nefa kenteja šiwatas iò, todrilei reghes ghys norà*⁶⁵. 12 eil.: *Ir macznus nudrekfti turhes, todrilei jog su latrais ira paskaititas*⁶⁶ ir t. t.

Čia dar turiu atkreipti dėmesį į vieną klaidą, įsibrovusią į 1735 m. lietuviškos Biblijos pratarbę. Daktaras Kvantas rašo, kad Vilentas *Evangelijas ir Epistoles* parengęs 1612 m., tačiau tuomet Viento jau nebebuvo tarp gyvųjų, jis mirė 1587 m., o 1602 m. mirė ir jo darbų tęsėjas Bretkūnas. Minėtą knygą 1612 m. iš naujo išleido Lozorius Zengštokas⁶⁷, tuometinis Karaliaučiaus lietuvių parapijos pamokslininkas. Vilentas šias *Evangelijas ir Epistoles* buvo parengęs 30 metų anksčiau. Ostermejeris savo *Giesmyių istorijoje*⁶⁸, p. 268 spėjo, kad knyga galėjo būti parengta 1577 m., ir apsiriko tik dvejais metais. Karališkojoje bibliotekoje saugomas šio itin reto leidinio egzempliorius, kuriame pažymėta, kad Vilentas knygą išleido 1579 m. Jos pratarbėje, skirtoje hercogui Albrechtui, randama svarbi žinia apie 1562 m.⁶⁹ mirusį Mažvydą: *Is enim rationem scribendi linguam patriam primus ostendit et elementa catechetica discentium studiis necessaria, cantilenas quoque sacras, typis edidit, quibus genti barbarae religionis verae studium et cognitio quasi melle inuncta*

⁶³ VEE Apd 10, 34: *Petrus tada atwieres nafrus sawa biloia: Teifibeje randu, jog Dievas neweisd ant perfonu.*

⁶⁴ VEE Rom 13, 14: *Jr kùpket yufu kuna betaig neant prabagos.*

⁶⁵ VEE Iz 53, 11: *Kada ghys šiwata sawa dawwe affiera uš ghrieka, tada turės ghys fekla [...] Nefa kenteia šiwatas io, todrili reges ghys nora ir pilnibe tures.*

⁶⁶ VEE Iz 53,12: *Jr macznus nudrekfti turhes, Todrilei iog [...] fu latrais jra paskaititas.*

⁶⁷ Lozorius Zengštokas (Sengstock, 1562–1621), Karaliaučiaus lietuvių pamokslininkas, parengė naują lietuvišką giesmyną (1612), kurio pagrindas – Mažvydo ir Bretkūno giesmynai, pats vertė giesmes. Leisdamas Viento *Evangelijas ir Epistoles* (1612) pildė ir redagavo tekstą.

⁶⁸ Gotfrydas Ostermejeris (Ostermeyer, 1716–1800), Trempų precentorius, vėliau kunigas, Karaliaučiaus karališkosios vokiečių draugijos garbės narys, išleido veikalų prūsų mitologijos (1775), istorijos (1780) temomis, parengė naują lietuvišką giesmyną (1781), parašė poleminių raštų dėl giesmyno kilus diskusijai, parengė naują lietuvių kalbos gramatiką (1791), vertė į lietuvių kalbą vokiškus religinius raštus ir giesmes. Čia minimas veikalas *Erste Littauische Liedergeschichte*, Königsberg, 1793.

⁶⁹ Iš tikrųjų 1563 m.

*et dulcorata sensim instillaretur et commendaretur, hoc sine, ut ecclesiae ibidem constituerentur, ubi religio multis superstitionibus et idololatricis cultibus oppressa, penitus exulabat*⁷⁰.

Tais pačiais metais nenuilstantis Vilentas išleido *Enchiridioną*, arba vadovą⁷¹, jame prie Mažvydo katekizmo pridėti Liuterio paaiškinimai ir prakalba, taip pat išspausdintos paties Viento parengtos krikšto ir išpažinties knygelės⁷². Tuo metu, kai Vilentas buvo užsiėmęs šiuo Bažnyčiai naudingu darbu, jo amžininkas Augustinas Jomantas⁷³, po Mažvydo mirties paskirtas jo vieton Ragainės pamokslininku, pradėjo versti Naująjį Testamentą, tačiau ankstyva mirtis, užklupusi 1576 metais, neleido užbaigti šio švento darbo. Aš negalėčiau pasakyti, ar vėlesnieji jo sekėjai, rengę pirmąjį lietuviškos Biblijos leidimą – Naunynas⁷⁴, Rozenbergas⁷⁵ ar kuris nors kitas, – pasinaudojo šiuo Jomanto darbu, nes niekaip nepavyko rasti jo rankraščio ir negalime palyginti tekstų.

⁷⁰ Šis vyras pirmasis parodė, kaip reikia rašyti tėvų kalba, ir išspausdino besimokantiems būtinus Katekizmo pradmenis bei šventų giesmių, kad taip lašas po lašo įsigertų į tamsią tautą tikrojo tikėjimo mokslas ir būtų perteiktas lyg medumi pateptas saldus pažinimas, ir kad bažnyčios būtų steigiamos ten, kur pamaldumas, užgniaužtas įvairiausių prietarų ir stambeldystės, iš sielos gilumos buvo išstremtas. – Čia ir toliau iš lotynų kalbos vertė Sigitas Narbutas, nuoširdžiai jam dėkoju.

⁷¹ Enchiridion / Catechifmas mafzas / dael pašpalitu / Plebonu ir Kóznadiju / Wokifchku liešuwiu para-//ichits per Daktara Martina Luthera / O ifch Wokifchka liešuwia ant / Lietuvifchka pilnai ir wiernai pergulditas / per Baltramieju Wilenta / Plebona Karalaučzui ant Scheindama. / Ichfšpauftas Karalaučzui per Jurgi Oferbergera / Metu Diewa M. D. LXXIX.

⁷² Knygelėje dar yra pasirengimas Šventajai Vakarienei ir dvi dėkojimo giesmės.

⁷³ Augustinas Jomantas (Jamund, apie 1525–1576), kilęs iš Didžiosios Lietuvos, Ragainės lietuvių kunigas, jo psalmių ir giesmių išspausdinta Mažvydo (1570) ir Zengštoko (1612) giesmynuose, vertė Naująjį Testamentą, rankraštis nerastas.

⁷⁴ Jobas Naunynas (Naunyn, apie 1672–1730), Ragainės, vėliau Tilžės kunigas, buvo vienas H. Lyzijaus parengto lietuviško katekizmo (1719) rankraščio tikrintojų.

⁷⁵ Reinholdas Rozenbergas (Rosenberg, m. 1726), Tilžės kunigas.

Šie vyrai kūrė rašytinę lietuvių kalbą, todėl vertai laikytini mūsų bažnytinės kalbos tėvais ir kūrėjais. Jie patenkino būtiniausius tautos poreikius, tikintieji jau galėjo sekmadieniais klausytis Biblijos ištraukų ir katekizmo aiškinimo gimtąja kalba, tačiau vis dar stigo vieno, paties svarbiausiojo, kas apšviestų tautą, būtent pirminio išminties šaltinio – paties Šventojo Rašto. Kas galėjo ryžtis imtis tokio darbo, kai nebuvo jokių pagalbinių priemonių, nebuvo iš ko pasimokyti, neturėta nei žodyno, nei gramatikos, reikėjo patiems kurti kalbą ir visais atžvilgiais praminti naujus kelius. Liuteris bent jau galėjo naudotis ir remtis kitų autorių nors ir prasta vokiečių kalba atliktais vertimais – 1477 metų Augsburgo ir 1483 metų Niurnbergo Biblija. O čia teko įdirbti visiškas dykras ir išpurenti niekad nejudintą žemę. Tačiau XVI amžiaus pabaigoje Dievas pažadino pamaldaus ir tyliai besidarbuojančio vyro dvasią, tasai turėjo ne tik šiam darbui reikalingų plačių kalbos žinių, bet ir neįtikėtino kantrumo bei atkaklumo, leidžiančių įveikti visas kliūtis. Jonas Bretkūnas, arba Bretkuns⁷⁶, gimęs Bambliuose prie Frydlando, nuo 1563 metų⁷⁷ kunigavo Labguvoje, o nuo 1587 iki 1602 metų tarnavo Karaliaučiaus lietuvių parapijos kunigu, pirmasis pasiryžo į lietuvių kalbą išversti visą Bibliją. Iki tol Lietuvoje kunigai pamokslus paprastai sakydavo per vertėjus, arba „tolkus“, kurie stovėdavo greta sakykloje ir atkarpomis versdavo pamokslą į vietinę kalbą. Skaitydamas Biblijos ištraukas ir posakius, išskyrus Evangelijų tekstus, kunigas juos versdavo [į vokiečių kalbą] ekspromtu iš lotyniškosios Biblijos, ir, kaip nesunku suprasti, padarydavo klaidų, o „tolkas“, pats gerai nesupratęs, iškraipydavo jų prasmę, ir parapijietčiai išgirdavo tik Dievo žodžio nuotrupas. Norėdamas

⁷⁶ Jonas Bretkūnas (Janus Bretke, Bretkiaus, 1536–1602), kunigavo Labguvoje, vėliau Karaliaučiuje, be čia minimų darbų – Biblijos vertimo ir Postilės, parengė naują lietuvišką giesmyną ir pirmą lietuvišką maldaknygę (1589). Pirmasis pradėjo sakyti lietuviškus pamokslus be vertėjo.

⁷⁷ Iš tikrųjų nuo 1562 m.

pašalinti tą nepatogumą, Bretkūnas pasiryžo išversti visą Senąjį ir Naująjį Testamentą ir didžiausiomis pastangomis per 10 metų užbaigė šį darbą. 1579 metų kovo 6 dieną jis pradėjo versti Evangeliją pagal Luką ir knyga po knygos išvertė iki Apreiškimo Jonui, tada ėmėsi Evangelijų pagal Morkų ir Matą, o 1580 metų gegužės mėnesį baigė versti visą Naująjį Testamentą (a).

(a) Stropusis vertėjas kiekvienos knygos rankraštyje žymėjo vertimo pradžios datą, o kai kur ir baigimo datą. Pavyzdžiui, Evangelijos pagal Luką pabaigoje šalia [vertėjo] parašo yra prieraišas: *Incepi vertere 6. die Martii 1579. et absolui d. 30 Martii 1579*⁷⁸. Prie Apokalipsės vertimo prirašyta: *absolui d. 1. April. 1580*⁷⁹, o prie Evangelijos pagal Matą, kurią išvertė paskutinę, – *Incepi d. 11. Maj. 1580*⁸⁰. Daktaras Kvantas pratarė Senajam Testamentui⁸¹ apsiriko sakydamas, kad Bretkūnas pradėjo versti nuo Laiško romiečiams.

Tada Bretkūnas ėmėsi Senojo Testamento ir pradėjo nuo psalmių. Jas į lietuvių kalbą baigė versti tų pačių 1580 metų liepos mėnesį. Vėliau darbas penkeriems metams sustojo, jis nebeišvertė nieko. Tikriausiai tuo metu šis energingas vyras buvo užsiėmęs kitokia literatūrine veikla (b), kuri nebeपालiko laiko mielam jo širdžiai darbui.

(b) Kadangi ne visos parapijos turėjo kunigą ir pamokslininką, nes stigo išsilavinusių, mokytų vyrų, tai būtinai reikėjo skaitymui bažnyčiose parengti homiliariumą, arba pamokslų rinkinį, koks kadaise buvo išleistas Karolio Didžiojo potvarkiu⁸². Jonas Bretkūnas ir tuo pasirūpino, 1591 m. jis išleido dviejų dalių ketvirtinio formato postilę Vilento Evangelijoms. Jos pavadinimas toks: *Trumpas ir praftas Išguldimas Ewangeliū per wiffą metų*⁸³. Sekdamas Pauliaus

⁷⁸ Pradėjau versti 1579 m. kovo 6 d. ir pabaigiau 1579 m. kovo 30 d. (lot.).

⁷⁹ Pabaigiau 1580 m. balandžio 1 d. (lot.).

⁸⁰ Pradėjau 1580 m. gegužės 11 d (lot.).

⁸¹ Turimas galvoje pirmasis visos Biblijos leidimas 1735 m., prasidedantis Senuoju Testamentu.

⁸² Karolis Didysis (742–814), frankų karalius, rūpinosi krikščionių religijos platinimu savo valstybėje.

⁸³ Postilla / Tatai efiti / Trumpas ir / Praftas Išchguldimas / Euangeliu / fakamuiiu Bažniczioie / Krikichczoniščkoie / nūg Aduento / ik Waeliku. / Per Jana Bretkuna Lietuwos Plebona / Karaliauczjuie Prufūfu. / Ifšpaude Karaliauczjuie / Jurgis Ofterbergas. / Maeta Pono 1591.

Diakono homiliariumu⁸⁴, jis atrinko reikšmingiausius Bažnyčios tėvų darbus ir sudėjo į savo knygą. Pratarmės p. V jis apie tai kalba: *Quod cum mecum altius perpenderem, ut inter Lithuanos sermo Christi abunde habitaret, explicationem Evangeliorum, quae diebus Dominicis, pro Concione in ecclesia proponi solent, consignavi. Quare cum hanc Evangeliorum explicationem e clarissimorum Theologorum commentariis desuntam, aliorum iudicio subjicerem, illique ex me peterent, ut hoc opus ecclesiae communicarem, lubens eorum iudicio acquievi, caprinos veluti capillos ad templum Domini offerens, allisque occasionem praebens, ut aurum et gemmas ad idem proferrent*⁸⁵. Evangelijai pritaikyti ir ją teisingai išaiškinantys tekstai parašyti glaustai, aiškiai ir sklandžiai. Visiškai teisus buvo Lepneris savo knygoje *Prūsų lietuvis*, p. 131 rašydamas: *Des Bretkii litthauische Postill ist zwar kurz und, nach der damaligen Art einfältig geschrieben, allein der ruhmerthe Mann hat darinnen sich doch einer recht eigentlichen Redensart in der litthauischen Sprache gebraucht*⁸⁶.

Tiktai 1585 metų pabaigoje vertėjas vėl paėmė į rankas plunksną ir dar metams nepasibaigus jau buvo išvertęs šiuos tekstus: Siracido knygą, Tobito knygą ir Patarlių knygą. Priežastis, kodėl Bretkūnas vertė ne iš eilės, o pradėjo nuo šių knygų, tikriausiai buvo ta, kad jis stengėsi pirmiausiai ir kuo greičiau įduoti savo krašto žmonėms į rankas, jo manymu, labiausiai pamokomo turinio ir naudingiausias knygas. Išvertęs Patarlių knygą, jis ėmėsi kitų tekstų – Kunigų knygos,

⁸⁴ Paulius Diakonas (Diaconus, apie 720–apie 799), prancūzų teologas, istorikas, poetas, tarnavo Karolio Didžiojo dvare.

⁸⁵ Kaip aukščiau buvau minėjęs, kad Kristaus žodis lietuvių tarpe kaip reikiant prigytų, ryžausi imtis aiškinti Evangelijas, kurios turi būti skaitomos prieš pamokslą bažnyčioje. Kai tokius Evangelijų aiškinimus, paremtus garsiausių teologų komentarais, pateikia įvertinti kitiems, šie manęs prašė, kad aš savo darbą paskleisčiau bažnyčioms. Mielai sutikau su jų nuomone, tarsi ožkos vilną aukodamas Viešpaties bažnyčiai, o kitiems palikdamas galimybę pažerti aukso ir perlų (lot).

⁸⁶ Bretkūno lietuviška postilė yra trumpa ir parašyta pagal to meto būdą ganai nesudėtingai, tačiau joje garbingasis vyras panaudojo gryną lietuvišką išraišką (vok.). – Trumpa (*kurz*) šios postilės pavadinti nebūtų galima, joje daugiau negu 70 pamokslų. Pirmoji knygos dalis sudaro 433 psl., antroji – 527 psl., taip pat įdėta 6 puslapių lotyniška autoriaus pratarmė, taigi iš viso apie 1000 puslapių. Vadinant ją nesudėtinga (*einfältig*), matyt, turėta galvoje, kad ji parašyta paprastai ir aiškiai, to krašto lietuviams gerai suprantama kalba.

Išminties knygos ir pranašo Jonos knygos, visas tris užbaigė per pirmuosius 1586 metų mėnesius. Kitais, 1587 metais, jis vėl neprisėdo prie Biblijos vertimo, tačiau po to ėjo trys dar dosnesni ir vaisingesni metai. Tuo laikotarpiu Bretkūnas per 1588 ir 1589 metus parengė Istorines knygas⁸⁷, 1590-aisiais dirbdamas be pertraukos – Pranašų knygas ir visus kitus Apokrifus⁸⁸, pagaliau išvertė visus iki paskutinio Mažuosius pranašus⁸⁹ ir taip 1590 metų rugsėjo 8 dieną⁹⁰ baigė versti visą Senąjį Testamentą. Taigi šis žmogus, kurį vertai galėtume pavadinti mūsų tautos Liuteriu, nenuilstamai triūsęs penkerius metus (neįskaitant pertraukos), neturėdamas jokios pagalbos iš šalies, atliko tokį darbą, kokį kitas būtų daręs galbūt dvidešimt metų ar net visą gyvenimą.

§ 5

Jono Bretkūno pirmą kartą į lietuvių kalbą išversta Biblija turi didžiulį privalumą ir daugeliu atžvilgiu pranoksta vėlesnįjį 1735 metais išspausdintą vertimą. Tiesa, ji vilki senovišką XVI amžiaus rūbą, joje pasitaiko daug nebesuprantamų posakių, pasenusių kalbos lyčių ir žodžių formų, tačiau tai nėra kiek nemažina Bretkūno darbo vertės, juk pasenusių vokiškų posakių rasime ir Liuterio vertime, jeigu

⁸⁷ Istorinės knygos sudaro didelę Šventojo Rašto dalį. Tai Jozuės, Teisėjų, Rutos, dvi Samuelio, dvi Karalių, dvi Kronikų, Ezdro, Nehemijo, Tobito, Juditos, Esteros ir dvi Makabėjų knygos.

⁸⁸ Apokrifai (gr. „netikros knygos“) – pamaldaus pobūdžio raštai, susiję su Šv. Raštu, bet nepriklausantys hebrajiškam kanonui; jie pridėti graikiškame vertime Septuagintoje ir perimti lotyniškame vertime Vulgatoje. Tai Barucho, Tobito, Juditos, dvi Makabėjų, Siracido, Išminties knygos ir priedai prie Esteros bei Danieliaus knygų.

⁸⁹ Didieji Šventojo Rašto pranašai reiškėsi lemtingais Išganyimo istorijos laikotarpiais, jų knygos yra didelės apimties, turi daug skyrių, Mažųjų pranašų darbai mažesnės apimties, vos keleto puslapių. Pranašų knygos pavadintos keturių Didžiųjų ir dvylikos Mažųjų pranašų vardais.

⁹⁰ Iš tikrųjų prie penktosios Mozės knygos paskutinė parašėte nurodyta data yra 1590 m. lapkričio 29 d.

jį palyginsime su šiuolaikiniais Biblijos vertimais. Bretkūno vertimo ypatumai ir didžiausi privalumai yra tokie:

1. Pavyzdingos pastangos kuo adekvačiau versti senosiomis kalbomis parašytus Šventojo Rašto tekstus. Vertėjas rūpestingai stengėsi perteikti kiekvieną vaizdą ar posakį, išsaugodamas rytietišką originalo koloritą. Frazeologizmus Bretkūnas vertė kūrybiškiau negu naujieji vertėjai, pavyzdžiui, jis išvertė: *die Suende ruhet vor der Thuer*⁹¹, o naujųjų laikų vertėjai: *die Suende erzeuget sich in dir*⁹². Liuteris išvertė: *Wandle vor mir und sey fromm*⁹³, Bretkūnas: *Wandle vor meinem Angesicht*⁹⁴ ir t. t. Pradžios knygoje 49, 10 jis net išsaugojo žodį *Schilo*⁹⁵, kad netektų suklysti jį aiškinant, kaip atsitiko kitiems vertėjams. Tačiau Bretkūnas nesekė akiai pirminiu tekstu, jis leido plačiai atsiskleisti lietuvių kalbos dvasiai, bet ir ne nutolo nuo originalo.

2. Kitas didelis šio vertimo privalumas yra lietuviškos išraiškos grynumas. Vertėjas sėkmingai išvengė germanizmų, kurie nuo XVIII amžiaus pradžios pradėjo smelktis į mūsų kalbą ir kurių pilna išspausdintame vertime⁹⁶. Reikia pripažinti, kad į Prūsų Lietuvą atsikrausčius vokiečių kolonistams, lietuvių kalba prarado didelę dalį ankstesniojo grynumo. Tai ypač pastebima apylinkėse tarp Įsruties, Gumbinės ir Tilžės, kur įsikūrė daugiausia kolonistų. 1709–1710 metų maras išguldė daugybę žmonių ir pavertė kraštą dykra, todėl karaliai

⁹¹ Čia turima galvoje BB Pr 4, 7, kur parašyta: *o nei ne gieras effi, tadda lúkur Griekas úßú dúrrú*. Šalia žodžio *lúkur* paraštėje įrašyta *ilffifi*, tai labiau atitiktų Rėzos į vokiečių kalbą atverstą *ruhet*.

⁹² B II ta pati eilutė skamba taip: *grieks tawije tujau iffiroda*.

⁹³ *Elkis mano akivaizdoje ir būk nuolankus* (pažod. vert.)

⁹⁴ Cituojama iš BB Pr 17, 1: *giwenk po mana akimi, ir buk geras*. Paraštėje jo paties ranka įrašyta *waiłfchczok*, o tai dar vienas vokiško žodžio *wandle* sinonimas.

⁹⁵ *Schilo* (šilo) – greičiausiai korektūros klaida. Cituojamoje Bretkūno rankraščio vietoje (Pr 49, 10) randame žodį *Szilo* (šito), greta jo paties ranka prirašytas vokiškas žodis *held* – didvyris. Tekste kalbama apie *tą* (šitą), kuris turi ateiti. ŠvR 1999 ši vieta skamba taip: *kolei neateis tas, kuriam tai priklauso*.

⁹⁶ Turimas galvoje pirmasis lietuviškas visos Biblijos leidimas (1735).

Frydrichas I⁹⁷ ir Frydrichas Vilhelmas I⁹⁸ pasirūpino jį vėl atgaivinti ir įkurdino kolonistus vokiečius iš tolimiausių provincijų. Buvo kviečiami šveicarai, frankai, nasaviečiai, halberšteteriai ir magdeburgiečiai, jiems suteikiamos privilegijos. Gausiausia buvo zalcburgiečių kolonija. 1732 metais už religinius įsitikinimus persekiojamų žmonių būrys, apie 20 000 asmenų, atvyko į Prūsiją, pusė jų apsigyveno Aukštutinėje Lietuvoje⁹⁹. Iš pradžių atvykėliai laikėsi atokiai nuo vietinių, tačiau antroji karta, išaugusi tarp lietuviškas tradicijas puoselėjusių gyventojų ir iš dalies pati jas perėmusi, per mišrias vedybas ėmė maišytis su senbuviais. Dėl to germaniška dvasia pradėjo skverbtis į architektūrą, keitėsi vietinių gyventojų apranga ir gyvenimo būdas, o lietuvių kalboje atsirado daugybė vokiškų posakių, žodžių ir jų formų. Kitoje Lietuvos dalyje, kur nebuvo vokiečių kolonijų (arba jų būta nedaug), būtent Kuršių Nerijoje palei Giliją, Rusnę ir Miniją iki pasienio su Žemaitija, lietuviška tarmė išliko nesugadinta ir kur kas grynesnė. Todėl daugelis germanizmų ir vokiškų frazeologizmų, kuriuos galima išgirsti germaniškoje Lietuvos dalyje, ten yra visiškai nesuprantami. O dabar grįžtu prie mūsų Bretkūno Biblijos vertimo, kuris itin vertingas tuo, kad nėra užterštas vokiškais bei kitokiais svetimžodžiais ir yra toks pat grynas, kaip Liuterio vertimas, kurio negadina prancūziški žodžiai.

3. Kitos pagirtinos Bretkūno vertimo ypatybės yra glaustumas ir aiškumas. Neradęs atitiktens kokiam nors žodžiui, jis niekada nesi-

⁹⁷ Frydrichas I (1657–1713), pirmasis Prūsijos karalius (nuo 1701), kilęs iš Hohenzollernų dinastijos, paskutinis Prūsijos kunigaikštystės valdovas, Brandenburgų kurfiurstas. Jo rūpesčiu įkurtas Halės universitetas (1696), Prūsijos Meno ir Mokslo akademijos (1700). Po Didžiojo Prūsijos maro pasikvietė į Mažąją Lietuvą kolonistus, daugiausia vokiečius, ir teikė jiems privilegijų.

⁹⁸ Frydrichas Vilhelmas I (1688–1740), Frydricho I sūnus, Prūsijos karalius (1713–1740), stiprino Prūsijos ekonomiką, reformavo armiją, vykdė Prūsijos švietimo reformą. Jam valdant buvo išleista pirmoji lietuviška Biblija (1735) ir keletas kitų lietuviškų religinių knygų. Įsteigė Karaliaučiaus (1718) ir Halės universitetuose (1727) lietuvių kalbos seminarus, kuriuose buvo rengiami šią kalbą mokantys kunigai lietuviškoms Prūsijos parapijoms.

⁹⁹ Orig.: *Oberlitauen*, tai geografiškai aukščiau esanti Pietų ir Vidurio Mažoji Lietuva, besiribojanti su Pakalnės (Niederung) apskritimi.

griebdavo aprašymų, kaip dažniausiai daro vertėjai, bet tol sukldavo galvą, kol surasdavo žodį arba pagal kalbos taisykles pats sukurdavo. Psalmėse jis pavartojo 13 skirtingų muzikos instrumentų pavadinimų ir kiekvienam davė savitą lietuvišką žodį (arfa, lyra, liutnia, birbynė ir kt.). Tą patį galima pasakyti apie šventyklos ir aukojimo reikmenis, minimus Mozės knygoje. Todėl Bretkūno rankraštis galėtų žymiai praturtinti lietuvių kalbos žodyną. Tiesa, labai retais atvejais vertėjas palikdavo neišverstą graikišką ar lotynišką žodį, manydamas, kad aprašymas bus dar mažiau suprantamas, pavyzdžiui, *Pilofopeia* (pasaulio išmintis)¹⁰⁰, *Prófospos* (asmuo)¹⁰¹, *Hístoría* (istorija)¹⁰², *Tabernáculas* (namelis)¹⁰³ ir kt. Dėl to prieš atiduodant rankraštį į spaustuvę reikėjo dar kartą atidžiai viską peržiūrėti. Redaguoti savo rankraštį po kelerių metų ėmėsi pats vertėjas, pasikvietęs į pagalbą keletą gerai kalbas mokančių Lietuvos pamokslininkų. Vienas tokių buvo Zacharijas Blotnas¹⁰⁴ iš Tilžės. Kaip rodo jo paties parašas Tobito knygos pabaigoje, jis patikrino tik tą vieną knygą. Antrasis redaktorius, likęs nežinomas, peržiūrėjo daugelį Senojo Testamento knygų, tačiau jo pataisymai nebuvo labai vertingi, o kartais net prastesni. Daugiausia pastabų parašėse pažymėjo pats Bretkūnas. Remdamasis senaisiais Šventojo Rašto aiškintojais ir vertėjais, tokiais kaip Lyranas¹⁰⁵, Pelikanas¹⁰⁶, Vatablus¹⁰⁷, Arijas Montanus¹⁰⁸ ir

¹⁰⁰ Žodis vartojamas Kol 2, 8 ir kitur.

¹⁰¹ Žodis vartojamas Kun 19, 15; Kun 20, 14 ir kitur.

¹⁰² Žodis vartojamas Pr 6, 9; Pr 37, 2 ir kitur.

¹⁰³ Žodis vartojamas daugelyje Biblijos vietų.

¹⁰⁴ Zacharijas Blotnas vyresnysis (Blothno, apie 1556–1602), Tilžės lietuvių parapijos kunigas, be minimo Biblijos redagavimo, yra parašęs S. Vaišnorio *Žemčiūgai teologiškai* (1600) lietuvišką pratarbę.

¹⁰⁵ Mikalojus Lyranas (Nicholas de Lyra, 1270–1349), Sorbonos universiteto profesorius, pirmųjų išspausdintų Biblijos komentarų autorius, pranciškonas.

¹⁰⁶ Konradas Pelikanas (Pellicanus, 1478–1556), vokiečių teologas humanistas, vokiečių kalvinistų Biblijos komentatorius.

¹⁰⁷ Frankas Vatablus (Watebled, m. 1547), prancūzų Biblijos komentatorius.

¹⁰⁸ Arijas Montanus (Montano, 1527–1598), ispanų humanistas ir katalikų teologas, orientalistas, hebraistas, 1571–1572 m. Antverpene išleido Poliglotų Bibliją, dar vadinamą leidėjo Christopho Plantino vardu – *Biblia Plantiniana*.

Osiandras¹⁰⁹, kurių vardus nurodė paraštėse, jis tikslino kai kurias mintis ir tobulino savo darbą (a).

(a) Tebūnie man leista čia trumpai aprašyti šį vertingą Bretkūno rankraštį. Jį sudaro aštuoni tomai, t. y. penki foliantai ir trys ketvirtinio formato knygos, įrištos baltinta oda su įspaustomis figūromis. Penkiuose foliantuose išverstas Senasis Testamentas ir Apokrifai, tačiau nėra psalmių. Jos atskirai surašytos vienoje ketvirtinio formato knygoje ir pavadintos *Psalteras ing lietuvišką liežuvių pergulditas, per Jana Bretkuna, 1580*¹¹⁰. Dviejose paskutinėse ketvirtinio formato knygose yra viso Naujojo Testamento vertimas: septintame tome – Evangelijos ir Apaštalų darbai, o aštuntame – Apaštalų laišakai ir Apreiškimas Jonui. Aštunto tomo pabaigoje randamas įdomus prierasas vieno mokyto vyro iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, kuriam įvertinti ir apriboti buvo nusiųstos Naujojo Testamento knygos. Jo turinys toks: *Ego Albertus Skriska, Catechista Widzensis, in districtu Magnifici Domini Stanislai Naruszewic, Magni Procuratoris Wilnensis, testor hoc meo proprio chirographo, me versionem N. T. reuerendi Viri, Joannis Bretkii, Pastoris in Labia, approbare. Et cum hactenus nulla prorsus scripta in nostra lingua lithuanica edita sint, non dubito, quin haec versio Ecclesiae lithuanicae, si ederetur, magnum fructum sit allatura*¹¹¹. Lietuviškas rankraščio tekstas parašytas lotyniškais rašmenimis, viena ir ta pačia ranka ir tuo pačiu rašalu. Eilutės nepažymėtos nei skaičiais, nei raidėmis, tekstas ištisas, tik kur ne kur nauja pastraipa išskirta atitraukta eilute. Visi skyriai sunumeruoti lotyniškais

¹⁰⁹ Lukas Osiandras vyresnysis (Osiander, 1543–1604), vokiečių teologas, pamokslininkas, kūrė muziką giesmėms.

¹¹⁰ PSALTERAS / ING / LIETVWISCHKA / LIESZVWI / rafi- / tas / Per Joana Bretkuna, Labguvos / plebona / Metufa Chrištaus 1580. – Rankraštyje yra paties autoriaus išbraukimų ir taisyčių. Čia cituojama iš mokslinio kritinio leidimo: *Textkritische Edition der Übersetzung des Psalters in die litauische Sprache von Johannes Bretke, Pastor zu Labiau un Königsberg i. Pr., nach der Handschrift aus dem Jahre 1580 und der überarbeiteten Fassung dieses Psalters von Johannes Rehsa, Pastor zu Königsberg i. Pr. nach dem Druck aus dem Jahre 1625 nebst Übersetzung des Psalters in die deutsche Sprache von Martin Luther nach der Ausgabe aus dem Jahre 1545*, unter Mitarbeit von Friedemann Kluge mit einer Einleitung versehen und hrsg. von Friedrich Scholz, (*Biblia Slavica, Serie VI: Supplementum: Biblia Lithuanica, Reihe 2: Editionsbande*), Band 6, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2002.

¹¹¹ Aš, Albertas Skyrška, Vydžių, esančių kilmingojo pono Stanislovo Naruševičiaus valdose, katechetas, liudydamas šiuo savo parašu, pritariu garbingojo vyro Jono Bretkūno, Labguvos kunigo, Naujojo Testamento vertimui. Ir kadangi tokio mūsų lietuvių kalba iki šiol nebuvo, neabejoju, kad šis vertimas, jeigu bus išleistas, atneš didelę naudą lietuvių Bažnyčiai (lot.).

skaitmenimis, o kai kur skaitmenys dar akivaizdžiau pažymėti raudonu rašalu paraštėje. Tas pat pasakytina ir apie Evangelijų bei Laiškų perikopes. Ortografija daugeliu atžvilgių skiriasi nuo mūsų įprastos rašybos, būtent raidės *b* ir *f*, kurių nėra lietuvių kalboje, vertėjas vartoja ir lietuviškuose žodžiuose. Prie sunkesnių Senojo Testamento vietų paraštėse prirašyti paaiškinimai su tokiomis pastabomis: *vide Pellicanum, vide Vatablum*¹¹² ir pan. Septintosios psalmės 14 eilutėje prie žodžio *Geshofse*¹¹³ paraštėje pažymėta: *Hebraice legitur: vasa mortis*¹¹⁴. Psalmių knygos pabaigoje surašyti 13 muzikos instrumentų lietuviški pavadinimai, o apačioje dar pažymėta: *Suklelis est lingua instrumenti*¹¹⁵; *aber Skaitkykle das Flötenloch*¹¹⁶. Tobito knygos pradžioje parašyta: *Tentaui vertere Tobiam in lituanicam linguam Anno 1585. die 21. Novemb. eundemque absolui intra 6 dies. Laus Deo!*¹¹⁷ Knygos pabaigoje skaitome: *Huic Lituanico Tobiae limam adhibuit Zacharias Blothno, Tilsensis Diaconus*¹¹⁸. Atrodo, Blotno ranka šioje knygoje parašyta daugiausia pastabų, jos paaiškina ne tik leksiką, bet ir gramatikos dalykus. Pavyzdžiui, 7 puslapyje parašyta: „*Tai* yra parodomasis įvardis ir reiškia *das*; *tai* yra naudininko linksnis ir reiškia *der* (mot. g.); *tei* yra sujungiamasis jungtukas“¹¹⁹. Prie žodžio *Ananijo (Junus)* pažymėta: „*Ananijės*; taip aš sudarau asmenvardžio kilmininko linksnį“¹²⁰. Be Blotno pastabų, randame dar kitų dviejų asmenų įrašus paraštėse. Prieš Siracido knygą parašyta: *Praefatio Syracidis scripta est post ultimum caput, quam huc refer*¹²¹. Liuterio vertime nėra tos pratarmės, kurią vertėjas į graikų kalbą išvertė iš hebrajiško originalo, o Bretkūnas ją įdėjo knygos pabaigoje. Viso kūrinio pavadinimas toks: *Biblia, tatai efi wišas šwentas raštas, lietuwišškai pergulditas per Jana Bretkuna 1590*¹²².

¹¹² Žiūrėk Pelikaną, žiūrėk Vatablą (lot.).

¹¹³ Toks buvo BB Ps 7, 14 pirminis variantas – *schwuius*, paskui nubraukta ir ant viršaus užrašyta *strelas* – strėles. Rėza cituoja pirmąjį variantą.

¹¹⁴ Hebrajiškai: mirties įrankiai (lot.).

¹¹⁵ *Suklelis* yra instrumento liežuvėlis (lot.).

¹¹⁶ Bet *Skaitkykle* – fleitos skylutė (vok.).

¹¹⁷ Tobitą ėmiausi versti į lietuvių kalbą 1585 metų lapkričio 21 dieną ir baigiau jį per 6 dienas. Garbė Dievui! (lot.).

¹¹⁸ Šį lietuvišką Tobitą redagavo Tilžės diakonas Zacharijas Blotnas (lot.).

¹¹⁹ BB Tob 9 paraštėje pastaba yra vokiška. Iššifruojame: *Tai ist ein Demon. Pronominum und heist das. Tai ist Dativum und heist der. Tei ist conjunctis copulativum.*

¹²⁰ BB Tob 5, 13 paraštėje pastaba yra vokiška. Parašyta labai neaiškiai, iššifruojame taip: *Ananije's so baue ich zum Verbum Genitiv in der Vorname.*

¹²¹ Pratarmė Siracidui įrašyta po paskutinio skyriaus; ją čia pridedu (lot.).

¹²² *Biblia / tatai efi / Wišas šwentas Raščtas, / Lietuwišchškai pergulditas / per / Joana Bretkuna, Lietuvos plebona Karaliacziue [...] 1590.*

Tituliniame puslapyje užrašytas posakis: *Ein Mensch, wenn er gleich sein Bestes gethan hat, so ist es doch¹²³ kaum angefangen. Sir. 18¹²⁴*. Prie kitų dalių pirmame arba paskutiniame lape įrašyta daugelis Augustino, Jeronimo, Liuterio ir kitų autorių posakių. Apreiškimo Jonui, kurį baigė versti 1580 metų balandžio 1 dieną, pabaigoje prirašyta kukli Tomo Kempiečio sentencija: *Omnis perfectio nostra in hac vita quandam imperfectionem sibi habet annexam¹²⁵*; tais žodžiais kuklusis vertėjas norėjo pasakyti, kad ir jo darbą galima tobulinti.

§ 6

Labai stropiai užbaigęs vertimą, Bretkūnas įteikė jį kunigaikštiškai krašto valdžiai, prašydamas paskirti tikrintojus ir dar kartą jį įvertinti, o tada atiduoti į spaustuvę. Krašto valdžia išreiškė didelį pasitenkinimą ir su džiaugsmu priėmė iš vertėjo rankų rankraštį, pažadėjusi perduoti jį peržiūrėti kalbos žinovams. Redagavimui užtrukus daugiau kaip ketverius metus, 1595 metų liepos 18 dieną vyriausybė išleido potvarkį, raginantį paspartinti darbą. Šiame rašte žadama nupirkti rankraštį iš vertėjo už tokią sumą, kokios šis paprašysiąs. Pažadas buvo ištesėtas, ir Bretkūnas pardavė visą savo rankraštį kunigaikščio bibliotekai. 1599 metų vasario 14 dieną profesoriai Artomedas¹²⁶ ir Pouchenijus¹²⁷ gavo nurodymą priimti lietuvišką Biblijos vertimo rankraštį į viešąją biblioteką ir ten jį saugoti ateičiai. Tuo viskas baigėsi. Bretkūnas mirė 1602 metais, nesulaukęs savo didžiausio troškimo išsipildymo – nepamatęs savo tautos rankose jos kalba išspausdinto Šventojo Rašto. Pagrindinė priežastis buvo ta, kad kunigaikštis

¹²³ Rėza pacitavo netiksliai. Bretkūno rankraštyje yra ne *doch*, o *noch*.

¹²⁴ Pažod. vert.: Žmogus, net ir atlikęs geriausia, ką galėjo, yra dar vos pradėjęs darbą (vok.). ŠvR 1999 Sir 18, 7 skamba taip: *Žmogus baigdamas vos tik pradeda*.

¹²⁵ Visoks mūsų tobulumas šiame gyvenime yra susijęs su koku nors netobulumu (lot.).

¹²⁶ Sebastijonas Artomedas (Artomedus, 1544–1602), Karaliaučiaus pamokslininkas, vokiečių religinių giesmių autorius.

¹²⁷ Andriejus Pouchenijus (Pouchenius, 1552–1613), Karaliaučiaus universiteto profesorius.

nesiteikė skirti lėšų knygos spausdinimui. Kilnūs Prūsų žemių mokslų mecenatas markgrafas Albrechtas jau buvo miręs (a), o jo įpėdiniai tikriausiai buvo užsiėmę kitais neatidėliotinais reikalais.

(a) Markgrafas Albrechtas mirė 1568 m. kovo 20 d. šeštą valandą ryto, tą pačią dieną į amžinybę iškeliavo ir jo pamaldžioji sutuoktinė Ana Marija, Braunschweig-Liuneburgo hercogienė. Kraštas iš karto neteko dviejų kilnių mokslo ir pamaldumo ramsčių ir nugrimzdo į gilų liūdesį. Žr. Fr. S. Bock, *Leben und Thaten Albrecht des Aelt.* Königsb. 1750, S. 467¹²⁸.

Todėl atsitiko taip, kad rankraštis ilgas metus išgulėjo nespausdintas. Kraštas negalėjo surinkti reikalingų lėšų, nes čia buvo nedaug bažnyčių ir pamokslininkų; juk nė viena kita Prūsijos vietovė nebuvo taip skaudžiai nukentėjusi nuo nesibaigiančių kryžiuočių karų su kaimynais, kaip Lietuva. Viską nusiaubė ugnis ir kalavijas, tad vėlesniems regentams teko rūpintis iš naujo statyti miestus ir kaimus bei atgaivinti nusiaubtą kraštą. Kas kitose Prūsijos vietovėse buvo padaryta pačioje Reformacijos pradžioje – įsteigtos bažnytinės parapijos, įkurtos mokyklos, – čia atsirado net puse šimtmečio vėliau. Tik 1590 metais per didžiąją bažnyčių vizitaciją, kuriai vadovavo kunigaikščio patarėjas Brandenburgo hauptmanas Liudvikas fon Rauteris¹²⁹, buvo suformuotos Lietuvos bažnytinės parapijos, o kunigai gavo žemės ir pajamų šaltinį. Tačiau kraštui stigo pamokslininkų ir sielovadininkų. Kaip matyti iš vienos 1595 metų bažnyčių finansinės apskaitos, 1544–1599 metais Įsruties apskrityje buvo pastatyta daugiau kaip 12 naujų bažnyčių, tačiau iš jų tik 9 turėjo savo kunigą (b).

(b) Po Reformacijos Įsruties apskrityje XVI amžiuje pastatytos šios bažnyčios: Gavaičiuose, Gumbinėje, Katniavoje, Kusuose, Nemerkiemyje, Kraupiške, Sta-

¹²⁸ Friedrich Samuel Bock, *Leben und Thaten des durchlauchtigen Fürsten und Herrn, Herrn Albrecht des älteren, Marggrafen zu Brandenburg, und ersten Herzoges in Preussen. Aus vielen gedruckten und geschriebenen Nachrichten und zum Theil seltenen Urkunden aufs neue mit einigen Zusätzen ans Licht gestellt*, Königsberg: Hartung, 1750.

¹²⁹ Liudvikas fon Rauteris (von Rauter, 1542–1614), kunigaikščio Johano Georgo patarėjas, Brandenburgo hauptmanas.

lupėnuose, Piktupėnuose, Žytkiemyje, Tolminkiemyje, Žabynuose ir Balėtuose. XVII amžiaus pradžioje pastatytos dar dvi bažnyčios: 1603 m. Muldžiuose, o 1607 m. – Valtarkiemyje. Bocko veikale apie markgrafo Albrechto gyvenimą¹³⁰, 542 puslapyje rašoma: *Albrechtas įsakė pastatyti Lietuvoje šias bažnyčias ir mokyklas: dvi bažnyčias Tilžės [apskirtyje], tai yra vieną bažnyčią ir mokyklą Kaukėnuose, o antrą kitapus Nemuno (tikriausiai Plaškiuose), kurią kuravo Tilžės kapelionas. Ragainės [apskirtyje] pastatytos 3 bažnyčios ir mokykla, viena iš tų bažnyčių – dykroje, o kitos dvi – Ragainėje. Jose pamokslus sakė Ragainės kapeliono skirtas klebonas. Be to, XVI amžiuje jau stovėjo šios bažnyčios: Nerijoje Karvaičiuose, Priekulėje, Pilkalnyje, Verdainėje, Viešvilėje, Laukiškoje, Rusnėje, Tilžėje, Klaipėdoje, Katyčiuose, Įsėje, Širvintoje, Lazdėnuose ir Piktupėnuose. Kai kurios bažnyčios, pavyzdžiui, Jurbarkė, Įsrutyje ir kitose vietovėse, pastatytos dar gerokai iki Reformacijos pradžios.*

Nesant spausdinto Biblijos vertimo, dvasininkams tekdavo sakyklose eksromptu versti Biblijos posakius ar ištraukas arba kviestis į pagalbą vertėjus, o tai duodavo pretekstą įvairiems nesusipratimams. Anuomet mokslo kalba buvo kur kas daugiau nei šiandien primaišyta lotyniškų ir graikiškų frazių. Akivaizdus pavyzdys, kaip anuomet buvo skelbiamos religinės tiesos ir kaip buvo verčiamos Biblijos ištraukos, galėtų būti 1600 metais pasirodžiusi Vaišnorio¹³¹ parengta dogminė-poleminė ugdymo knyga *Margarita Theologica*. Joje beveik kas trečias ketvirtas žodis yra lotyniškas ar graikiškas (a).

(a) Pavyzdžiui, 250 puslapyje parašyta: *Kurri bus norma alba Uniolas bei regula Sudo?*¹³² Atsakymas: *Norma ir regula Sudo bus, jog Deus fudis be jokios*

¹³⁰ Galvoje turima minėta F. S. Bocko knyga, žr. 128 išnašą.

¹³¹ Simonas Vaišnoras (Waischnarus, apie 1545–1600), Ragainės klebonas, vienas Bretkūno Postilės ir Biblijos vertimų tikrintojų, vertė ir kūrė giesmes, keletas jų išspausdinta Zengštoko giesmynė (1612), iš lotynų kalbos išvertė Adomo Pranciškaus Jegerndorfiečio knygą *Margarita Theologica* (Žemčiūga teologiška). Visas pavadinimas toks: Margarita / Theologica, / collecta et confcripta / à / M. Adamo Fran/ciſci, Jegerndorfenſe Mona/ſterij Heilsbrunnenſis Abbate. / Zemčžuga Theologiſchka / Kuri sawieie aptur trumpa parodima / ir iſchguldimia [...] Lituwiſkai jra perguldita per / Simona Waifchnora warniſchki / Plebona Ragaines. / Iſchſpausta Karaliaucziuiie Pru/fu per Jurgi Ofterberger mae/tūfe Chriſtaus 1600.

¹³² VMT: *Kuri bus norma alba Uniolas bei regula fuda?*

profopolepsias (προσωποληψιας)¹³³ (1 Pt 1, 17). *Nefa kadangel ghiffai ira kardiagnostes* (καρδιογνωστης) *paslaptas širdies dianoias ant šwiejos atwes*¹³⁴. Be to, vartojami posakiai *koinonia diuwiškos naturos, politiškio ir ethiško zokano Mofis* ir kita mokslinė terminija.

Nors tai buvo labai nepatogu klausytojams ir aiškiai matėsi, jog reikia gero Biblijos vertimo, vėliau buvo nedaug padaryta, tik 1612 metais išspausdintos Karaliaučiaus lietuvių parapijos pamokslininko Lozorius Zengštoko iš naujo parengtos, tačiau nė kiek nepataisytos Vilento *Evangelijos ir Epistolės*¹³⁵.

§ 7

XVII amžiaus pirmojoje pusėje Karaliaučiaus lietuvių parapijos pamokslininkas Jonas Rėza¹³⁶ žengė pirmąjį žingsnį spausdintos lietuviškos Biblijos link. Jis rimtai ėmėsi Bretkūno rankraščio, kurį buvo pasiskolinęs iš kunigaikščio bibliotekos, ir pradėjo žiūrėti bei iš esmės taisyti psalmes, nes buvo nusprendęs pirmiausia išspausdinti psalmyną, jo manymu, naudingiausią ir labiausiai reikalingą tautai Šventojo Rašto knygą po *Evangelijų ir Epistolių* (tos jau buvo išspausdintos), po to ketino iš Bretkūno rankraščio parengti spaudai kitas Senojo ir Naujojo Testamento knygas. Baigęs redaguoti psalmyną, Rėza 1623 metais raštu kreipėsi į aukštąją krašto vyresnybę, prašydamas maloningai pasekti markgrafo Albrechto ir jo įpėdinių pavyzdžiu ir skirti lėšų spausdinimui. Netrukus parengėjo prašymas buvo patenkintas, o kad krašto dvasininkai nerastų ko prikišti naujajam

¹³³ VMT 1 Pt 1, 17: *Norma ir regula fuda praštaifchki tikra ir napanudinama wisump žmoniump be jokios galwoje – προσωποληψιας – ligei pareifi.*

¹³⁴ VMT: *Bet kadangel ghiffai yra καρδιογνωστης paslaptas schirdu ir wiffu žmoniu dūmas pilnaftis [...] ant fchwiefos atwes [...].*

¹³⁵ *Evangelias bei / Epistolos Nedeliu ir Schwen/tuiu dienofu fkaitomafias / Bažniczofu Chrikfchczonifchkofu / [...] per Lazaru / Sengftak Lietuwos Plebona Karaliauczios / atnaugintos. / Ichšpauftas Karalauczuię per Jona / Fabriciu Metu M. DC. XII.*

¹³⁶ Jonas Rėza (Rhesa, 1576–1629), Karaliaučiaus lietuvių parapijos klebonas.

darbui, rekomenduota iš anksto pasitarti su geriausiai tuos dalykus išmanančiais Įsruties, Ragainės ir Tilžės apskričių pamokslininkais. Pagaliau nutarta, kad šie vyrai susirinks Geldapėje 1623 metų pabaigoje ir aptars vertimą (a).

(a) Tai liudija dokumentas, saugomas Karališkajame slaptajame archyve. Kitame Rėzos rašte (iš to paties archyvo) sakoma: *Jūsų kunigaikštiškoji Šviesybė, be abejo, nepamiršo savo maloningojo potvarkio, kuriuo mano išversto Psalmyno tikrintojais paskyrėte keletą Įsruties kunigų, o pirmiausia vyskupą M. Nikolai¹³⁷, taip pat nurodėte susirinkimo vietą ir numatėte būtinas išlaidas. Minėtieji kunigai mielai paklūsta aukštajam potvarkiui, tačiau jie mano, kad šiame darbe turėtų dalyvauti ir Ragainės bei Tilžės ponai kunigai, ypač aptariant fonetikos dalykus, taip pat pasitartume ir kitais atvejais. Siekiant išvengti visokiausių vėlesnių priekaištų, reikėtų rekomenduoti ponui daktarui Bėmui¹³⁸, vyskupui M. Nikolai bei kitiems paskirtiesiems kunigams į pagalbą pakviesti du kunigus iš Ragainės ir Tilžės apskričių, būtent G. Bezelmaną¹³⁹ ir Z. Blotną¹⁴⁰ (nes matome, kad tose vietovėse kalba gerokai skiriasi nuo tos, kuri vartojama mūsų apylinkėse ir Įsruties apskrityje, o ypač skiriasi tarimas).*

Vėliau, parengėjui paprašius, buvo paskirta patogesnė susitikimo vieta – netoli Įsruties esantis Jurbarkas. Norėdamas, kad visiems susirinkus darbas vyktų kuo sklandžiau, Rėza iš anksto kiekvienam komisijos nariui nusiuntė savo redaguoto psalmyno nuorašą. Komisijoje buvo šie paskirtieji vyrai: Įsruties kunigas ir superintendentas Petras Nikolai, Ragainės kunigas Georgas Bezelmanas, Tilžės lietuvių kunigas Zacharijas Blotnas, Jurbarko kunigas Valentinas Fojerštokas¹⁴¹, Didžiųjų Rūdupėnų kunigas Kristupas Sapūnas¹⁴², Įsruties lietuvių

¹³⁷ Petras Nikolai (Nicolai, m. 1640), Įsruties vyskupas.

¹³⁸ Johanas Bėmas (Behm, 1578–1648), vokiečių teologas, Karaliaučiaus universiteto profesorius, vyriausiasis kurfiursto rūmų pamokslininkas, konsistorijos narys.

¹³⁹ Georgas Bezelmanas (Beselmann, 1592–1634 ar 1635), Ragainės klebonas.

¹⁴⁰ Zacharijas Blotnas jaunesnysis (Blothno, apie 1577–1629), Tilžės lietuvių parapijos klebonas.

¹⁴¹ Valentinas Fojerštokas (Feyerstock, apie 1583–1653), Jurbarko, vėliau Įsruties kunigas.

¹⁴² Kristupas Sapūnas (Sappun, 1589–1659), Didžiųjų Rūdupėnų, vėliau Enciūnų klebonas, apie 1643 m. parengė lietuvišką gramatiką, kurią išleido Teofilis Šulcas 1673 m.

klebonas Kristupas fon Šteinas¹⁴³ ir Stalupėnų kunigas Georgas Virčinskis¹⁴⁴. Šių vyrų susitikimas buvo vaisingas, nes susitarta dėl kai kurių posakių, Įsruties apylinkėse vartojamų kitaip negu Tilžėje, taip pat kai kur patobulinta psalmių lietuviška raiška (a).

(a) Liuterio bičiulis Matezijus 1567 m. Niurnberge išleistoje Liuterio biografijoje¹⁴⁵, p. 160 apie panašius susirinkimus štai ką pasakoja: *Išspausdinus pirmuosius lankus, Liuteris vėl paėmė į rankas savo Bibliją. Sukvietęs kitus išmanančius vyrus – dr. Bugenhageną¹⁴⁶, Just. Joną¹⁴⁷, Melanchtoną¹⁴⁸, Aurogalį¹⁴⁹, dr. Kroicigerį¹⁵⁰, jis dar kartą viską atidžiai peržiūrėjo. Jie rinkdavosi Liuterio namuose kiekvieną savaitę ketelį valandų prieš vakarienę pasitarti dėl kai kurių sunkių hebrajiškų žodžių. Visiems susirinkus, įeidavo dr. Liuteris, nešinas savo hebrajišką, lotynišką ir vokišką Biblijomis. Melanchtonas atsinešdavo graikišką, o kiti – chaldėjišką ir hebrajišką tekstus. Liuteris garsiai perskaitydavo teksto fragmentą ir paragindavo pradėti diskusiją, kuri tęsdavosi tol, kol būdavo prieinama bendros nuomonės.*

Iš esmės Rėzos darbas buvo pripažintas pavykusiu, jis įvertintas gerai, o psalmyną rekomenduota išspausdinti lietuvių tautos labui. Visą kolektyviai aptarus, knygą atiduota spausdinti Karaliaučiuje. Rėza pats skaitė korektūras, ir iki 1625 metų pabaigos jam pavyko išspausdinti psalmyną¹⁵¹

¹⁴³ Kristupas fon Šteinas (von Stein, apie 1582–1625), Įsruties lietuvių bažnyčios kunigas.

¹⁴⁴ Georgas Virčinskis (Wirczinsius, apie 1586–1640), Stalupėnų klebonas.

¹⁴⁵ Johanas Matezijus (Mathesius (1504–1565), minimas veikalas *Historien von Martin Luthers Anfang, Lehr, Leben und Sterben*, Nürnberg, 1566.

¹⁴⁶ Johanas Bugenhagenas (Bugenhagen, 1485–1558), teologijos daktaras, vienas vokiečių Katalikų Bažnyčios reformatorių, Liuterio bendražygis.

¹⁴⁷ Justus Jonas (1493–1555), juristas, teisės profesorius, teologas, vienas vokiečių Katalikų Bažnyčios reformatorių, Liuterio bendražygis. Kūrė religines giesmes, jos buvo populiaros Prūsijoje, verčiamos į lietuvių kalbą ir spausdinamos oficialiuose giesmynuose.

¹⁴⁸ Pilypas Melanchtonas (Melanchthon, 1497–1560), vokiečių teologas, vienas vokiečių Katalikų Bažnyčios reformatorių, Liuterio bendražygis, Vitenbergo universiteto profesorius.

¹⁴⁹ Aurogalis (Aurogall), apie jį žinių nerasta.

¹⁵⁰ Kasparas Kroicigeris (Creutziger, 1504–1548), teologijos daktaras, Liuterio bendražygis.

¹⁵¹ Leidinio pavadinimas: *Der Pfallter Dawids / Deutfch und Littawifch / PSALTERAS DOWIDO / WOKISCHKAI / BEI LIETUWISCHKAI [...]. / Karaliauſoje Pruffu per Lorinſu Segebadu / Maetoffa Chriftaus 1625.*

su greta įdėtu vokišku Liuterio vertimu. Knyga dedikuota Brandenburgo kurfiurstui Georgui Vilhelmui¹⁵², dosniai skyrusiam lėšų ne tik knygos spausdinimui, bet ir ilgai trukusiam jos redagavimui. Pratarinę parašė pirmasis rūmų pamokslininkas, teologijos profesorius dr. Bėmas. Joje aprašyta knygos parengimo istorija ir kai kurios išleidimo aplinkybės. Toliau įdėta keletas lotyniškų eilėraščių, juos parašė dr. Mislenta¹⁵³, graikų kalbos profesorius Reimeris¹⁵⁴, poezijos profesorius Eilardas¹⁵⁵ ir kiti dvasininkai, tuo kilniai prisidėdami prie lietuvių tautai skirto darbo.

Kalbant apie pirmąjį išspausdintą redaguotą psalmyną reikia pasakyti, kad nuo Bretkūno darbo jis skiriasi tuo, kad Rėza pirmtako rankrašty taisė pagal Liuterio vokišką vertimą, o tai darė siekdamas kuo labiau suartinti lietuviškos ir vokiškos Biblijos tekstus. Kaip kadaise Romos Bažnyčia visus rankraščius ir vertimus koreguodavo pagal Vulgatą, kuri laikyta tobulu vertimu, taip panašiai Evangelikų Bažnyčioje buvo laikomasi Liuterio vertimo, ir kiti iš pagrindinių originalo kalbų išversti tekstai buvo tikrinami bei redaguojami atsižvelgiant į šią beveik visuotinai pripažintą (bent jau liuteronų parapijose) bažnytinę versiją. Mūsų Lietuvoje taip buvo daroma ne tik dėl to, kad vertėjai nepakankamai mokėjo pagrindines kalbas, svarbesnis buvo kitas motyvas – noras padėti toms parapijoms, kurių bažnyčiose vienu metu vyksta pamaldos lietuviams ir vokiečiams, ir duoti joms abiem kalbomis parašytus visiškai identiškus Šventojo Rašto tekstus. Originalo teksto ir lietuvių kalbos žinovai, palyginę pačią pirmąją psalmę, patys pamatys, kaip skiriasi abiejų vertėjų darbai, ir supras kiekvieno vertę (a).

(a) Kad galėtų įvertinti ir skaitytojai, pateikiu abiejų vertėjų pirmosios psalmės vertimus.

¹⁵² Georgas Vilhelmas, Prūsijos kurfiurstas (1619–1640).

¹⁵³ Celestinas Mislenta (Mislenta, 1588–1653), Karaliaučiaus universiteto teologijos profesorius, Karaliaučiaus katedros klebonas.

¹⁵⁴ Matas Reimeris (Reimer, 1581–1646), Karaliaučiaus universiteto graikų kalbos ir literatūros profesorius, universiteto rektorius.

¹⁵⁵ Kristoforas Eilardas (Eilard, 1585–1639), Karaliaučiaus poezijos, o nuo 1638 m. dar ir fizikos profesorius.

Bretkūno vertimas:

1. Gerai tam wirui, kurfai ne waikščzoja furinkimme Diewą nefibijanczių, nei ant kelio griešnujū ftow, ir fušfedėjimme apjioktuojū ne fed. 2. Bet Zokano Wiešpaties walia jo, ir apie Zokaną jo dumoja dieną ir naktį. 3. Taffai bus kaip medis fodintas pas Srowes Wandenū, kurfai Waifū sawa duost cziezu, kurrio lapas ne nupuola, ir wiff ka darys gierai fekfis. 4. O nefibijantis Diewo ne taip, bet kaip pelai, kurrus papuczia Wejas. 5. Todel ne kelfis nefibyantis Diewo Sude, nei griešniegi pulke teifujū. 6. Nefa pašyfta Wiešpats kelį teifujū, bet kelis nefibijanczių Diewo fugaiš¹⁵⁶.

Rėzos redaguotas vertimas:

1. Išganitingas taffai, kurfai ne waikščzoj' rodoje Diewo-Nefibijanczių ir nešeng' ant kaelo Griešnujū neigi fed, kur Apjūktojei fed. 2. Bet mekfsta Sokanu Wiešpaties ir kalba apie Sokana jo diena ir nakti. 3. Taffai ira kaip Maedis fodintas Paupjūfa, kurfai naeša Waifu sawa sawu cziefu: ir Lapai jo nepawyfta, ir ko ghiffai dara, passifeka gerrai. 4. O taip nera Diewo-Neflibijantieghi, bet kaip paelus, kurrius Wejas išnefchoj'. 5. Todel nešilaiko Diewo-Neflibijantieghi Sude, nei Griešnieghi Surinkimme Teiffujū. 6. Nefa Wiešpats pašyfta kaelia Teiffujū, bet kaelias Diewo-Nefibiancziuju fugaiščta¹⁵⁷.

Bretkūno vertimas neabejotinai artimesnis Senojo Testamento originalo kalbai, o Rėzos psalmynas – liuterišškai versijai. Kitas Rėzos lietuviško psalmyno skirtumas nuo Bretkūno yra tai, kad Rėza, norėdamas padaryti tekstą visiems suprantamą, stengėsi parinkti po-

¹⁵⁶ BB Ps 1: 1. Gerai tam, kurfai ne newaiksčhczoia rode Diewa nefibijanczu nei eit kieliu griešchnuiui, nei siedzia kur apioktieghi siedzia. 2. Bet mekfstafi Sokonu WIESCHpaties ir kalba apie io Sokana diena ir nakti. 3. Tafsai ira kaip medis fodintas prieg upiu, kurfai waifiu sawa nescha sawo cziefu. Ir lapai io ne pabala, ir ka dara sekafi. 4. O taip ne ira Diewo Nefibijantis, bet kaip pelus, kurius weias ifchbarfta. 5. Todiel neišilaika Diewo nefibiantis Sude, Nei Griešchniegi furinkime Teifuiui. 6. Nefa WIESchpats fzinma keli Teifuiui, O Diewo nefibijancziuiu kielis fugaiščta.

¹⁵⁷ RP Ps 1: 1. Įšganitingas taffai, kurfai ne waiksčhtizoi Rodojė Diewo-Nefibijantcziuju Jr nešeng' ant kaelo Griešchnuju neigi Sed, kur Apjūktojei fed. 2. Bet mekfsta Sokanu WJEšchpaties ir kalba apie Sokana jo diena ir nakti. 3. Taffai ira kaip Maedis fodintas Paupjūfa, kurfai naešcha Waifu sawa sawu cziefu: Jr Lapai jo nepawyfta, Jr ka ghiffai dara, passifeka gerrai. 4. O teip nera Diewo-Neflibijantieghi, bet kaip Paelus, kurrius Wejas ifchnefchoi. 5. Todel nešilaiko Diewo-Neflibijantieghi Sude, nei Griešchnieghi Surinkimė Teiffuju. 6. Nefa WJEšchpats paszyfta kaelia Teiffuju, Bet kaelias Diewo-Nefibiantcziuju fugaiščta.

sakius, vartojamus tik mišriose parapijose. Todėl į jo vertimą pateko daug germanizmų, kurie galbūt buvo įprasti Karaliaučiaus parapijose, tačiau kitapus Nemuno – nesuprantami (a).

(a) Pavyzdžiui, Ps 27, 12 žodžius *falfche Zeugen* Rėza verčia – *falfchiwi luddininkai*¹⁵⁸, o Bretkūnas buvo parašęs – *neteifus luddininkai*¹⁵⁹; toliau [Rėza] – *gruntai žėmės*¹⁶⁰, Bretkūnas – *pamatai žėmės*¹⁶¹. Be to, šioje psalmėje pasitaiko pasenusių ir netinkamų žodžių – *Pateptaghis*¹⁶² (pateptasis), *Nafrai*¹⁶³ (burna), *biloti*¹⁶⁴ (kalbėti) ir kt.

Beje, Rėzos psalmyno privalumas yra tai, kad eilutės pažymėtos skaičiais, o numeracija atitinka gretimame puslapyje išspausdinto vokiško teksto eilučių numerius, tai labai padeda norintiems išmokti lietuvių kalbą. Tikriausiai leidėjas tokiu pat būdu buvo parengęs ir daugiau Šventojo Rašto knygų, nes ketino jas visas išleisti, tačiau jį per anksti pakirto mirtis, ir planai liko neįgyvendinti. Jis mirė 1629 metų rugpjūčio 30 dieną užsikrėtęs maru, kuris tada negailestingai nusiaubė Prūsiją.

§ 8

Netikėtai mirčiai išplėšus iš tautos Joną Rėzą (b), per visą XVII amžių neatsirado kito vyro, kuris uoliai imtųsi Biblijos reikalų.

(b) Pateiksiu kai kuriuos jo gyvenimo faktus. Rėza gimė Tilžėje 1576 m. gegužės 25 d., studijavo Karaliaučiuje, buvo kantoriumi gimtajame mieste. 1600 m. paskirtas kunigu į Tolminkiemį, iš ten 1621 m. perkeltas į lietuvių bažnyčią Karaliaučiuje. Čia ir mirė, eidamas 54 metus. Kolbė savo knygoje *Presbyterologia Prussico-Regiomontana*, p. 90¹⁶⁵ apie jį rašė: *Simul versionem Bibliorum*

¹⁵⁸ RP Ps 27, 12.: *Falfchiwi Liuddinnikai*.

¹⁵⁹ BB Ps 27, 12: *neteifus liudinikai*.

¹⁶⁰ RP Ps 18, 16: *Gruntas Szaemes*.

¹⁶¹ BB Ps 18, 16: *pamatai fžemes*.

¹⁶² RP Ps 2, 2: *Pateptaghi*.

¹⁶³ RP Ps 5, 10: *Nafrai*.

¹⁶⁴ RP Ps 10, 6: *biloj*.

¹⁶⁵ Kolbė (Colbe, Colbius), čia minimas jo veikalas *Episcopo-presbyterologia Prussica Regiomontana* (1657).

*in Lithuanicam linguam finiit, simul vitam terminavit, Ambigimus, inquit Intimatio funebris, an similem conspiciatur simus*¹⁶⁶. Kvantas teisingai atkreipia dėmesį¹⁶⁷, kad čia reikia suprasti, jog kalbama ne apie naują Biblijos vertimą, o apie Bretkūno rankraščio redagavimą ir pagerinimą.

Niekas rimtai nesirūpino nei toliau spausdinti Senąjį Testamentą iš Bretkūno rankraščio, nei iš naujo versti Bibliją. Daugiau kaip 120 metų lietuviškosms parapijoms reikėjo tenkintis Vilento *Evangelijomis ir Epistolėmis*. Tiesa, 1638 metais Įsrutyje vykusios generalinės vizitacijos (a) potvarkyje¹⁶⁸ įsakmiai nurodyta išspausdinti į lietuvių kalbą išverstą Bibliją, esančią Karaliaučiuje.

(a) Iš generalinės vizitacijos ataskaitos aiškėja, kad tuo metu nebuvo išspausdinta jokia Šventojo Rašto knyga, tik psalmynas. Be to, visame Įsruties valsčiuje tuo metu buvo tik keturi studijas baigę precentoriai, o Karaliaučiaus universitete – tik vienas lietuvis *Studiosus theologiae*¹⁶⁹, gerai mokėjęs lietuvių kalbą ir galintis užimti tuštėjančias pamoklininkų vietas¹⁷⁰.

Kadangi vyriausybė spausdinimui lėšų iš uždo neskyrė, niekas nesiryžo imtis to, kam atlikti nebūtų pakakę nė viso vieno žmogaus turto. Šiam darbui, atrodo, labiausiai būtų tikęs didžiai lietuvių literatūrai

¹⁶⁶ Kartu baigė ir Biblijos vertimą į lietuvių kalbą, ir gyvenimą. Abejojame, kaip sako laidotuvėse [dalyvaujantys] artimieji, ar panašų [vyrą] dar pamatysime (lot.)

¹⁶⁷ J. J. Kvantas pratarmė pirmajam lietuviškos Biblijos leidimui (1735).

¹⁶⁸ *Recessus generalis der Kirchen Visitation Inseburgischen und andern Embter in Herzogthum Preussen* (1638) parengtas kunigaikščio Georgo Vilhelmo potvarkiu. Kai kur lietuvių istoriografijoje neteisingai nurodoma data – 1639 metai. Šis dokumentas – visuotinis potvarkis, kuriame nubrėžtos Prūsijos valdžios ir Bažnyčios politikos gairės. Lietuvių raštijai buvo reikšmingas tuo, kad jame raginama rengti ir spausdinti svarbiausias lietuviškas religines knygas, teikiamos rekomendacijos šiam darbui, skatinama parengti lietuvių kalbos gramatiką ir žodyną, siūloma Tilžės gimnazijoje įsteigti lietuvių klasę, rūpintis, kad neprištigtų lietuvių kalbą mokančių kunigų.

¹⁶⁹ Teologijos studentas (lot.).

¹⁷⁰ Tai galėjo būti būsiamasis lietuvių raštijos veikėjas klaipėdiškis Vilhelmas Martinijus (apie 1618–1671), bendravęs su pirmosios lietuvių kalbos gramatikos ir giesmyno autoriumi Danieliumi Kleinu, pats rašęs giesmes. Karaliaučiaus universitete studijavo teologiją nuo 1636 m.

nusipelnęs giesmių kūrėjas Danielius Kleinas¹⁷¹, gyvenęs apie XVII amžiaus vidurį, tačiau jis buvo labai užsiėmęs kitais mokslo darbais, kita vertus, ir jis pabūgo begalinių išlaidų leidžiant visą Bibliją, todėl turėjo atsisakyti kilnaus ketinimo (a).

(a) Savo giesmyno, išleisto 1666 m.¹⁷², pratarmėje Kleinas rašo: *Postremo, mecum rogate Deum votis calidissimis, quo ex ipsius gratia immensa et liberali beneficio Principis, Electoris nostri Serenissimi, tandem aliquando Sacer Codex veteris et novi Testamenti in nostra quoque Lithuanis vernacula lingua legi et tam varia ex mente ipsorum et pro captu cujuslibet Metaphrastae sine et contra plerumque mentem Spiritus S. et genuinum sensum cessare possit interpretatio*¹⁷³. Taigi, norint išvengti bent jau teksto iškraipymų jį verčiant ar perfrazuojant sakyklose, būtinai reikėjo spausdinto Biblijos vertimo.

Ko nepavyko padaryti Prūsų Lietuvoje, atrodo, lengviau sekėsi jos lenkiškojoje dalyje, arba Didžiojoje Kunigaikštystėje. Tuo metu, kai mūsų kraštui verčiant reikėjo spausdinto vertimo, evangeliškos parapijos Žemaitijoje, Kaune, Vilniuje, Kėdainiuose ir kitur, Lietuvos Didžiajam kancleriui¹⁷⁴ įsakius, 1660 metais Londone išspausdino lietuvišką Biblijos vertimą. Šias knygas išvertė Samuelis Boguslavas Chilinskis¹⁷⁵,

¹⁷¹ Danielius Kleinas (Klein, 1609–1666), Tilžės lietuvių kunigas, išleido pirmą lietuvių kalbos gramatiką lotynų kalba (1653) ir jos vokišką santrauką (1654), rengė vokiečių–lietuvių kalbų žodyną, parengė ir išleido reformuotą giesmyną su maldomis (1666), dalį giesmių pats parašė ar išvertė, maldas daugiausia kūrė pats. Giesmynas įtvirtino lietuvių poezijoje silabinę-toninę eilėdarą.

¹⁷² Mėnimas D. Kleino giesmynas *Naujos Giesmiu Knigos* (Karaliaučius, 1666).

¹⁷³ Apskritai kartu su manimi karščiausiai melskite Dievą, kad per jo begalinę malonę ir su dosnia kunigaikščio, mūsų šviesiausio elektoriaus parama, pagaliau kada nors ir mūsų, lietuvių, gimtąja kalba būtų skaitomas Senojo ir Naujojo Testamento Šventasis Raštas ir iš ten savo pačių protu bei pagal kurio nors komentatoriaus aiškinimus būtų semiamasi Šventosios Dvasios išminties ir atitinkamo nusiteikimo (lot.).

¹⁷⁴ Turimas galvoje Jonušas Radvila (1612–1655), LDK didysis etmonas, Vilniaus vaivada, rūpinęsis protestantiškų raštų leidyba, 1651 m. Kėdainiuose įsteigęs spaustuvę lietuviškiems reformatų raštams leisti.

¹⁷⁵ Samuelis Boguslavas Chilinskis (Chyliński, 1634–1668), studijavo Olandijoje ir Anglijoje, čia 1657–1660 m. išvertė į lietuvių kalbą visą Bibliją, vertimas pradėtas spausdinti Londone, tačiau nebaigtas. Yra išlikę trys nebaigtos spausdinti Biblijos egzemplioriai, vienas jų šiuo metu saugomas Londone, Britų muziejuje.

ir tai yra pirmoji išspausdinta lietuviška Biblija, neskaitant Rėzos psalmyno. Šimtmečiu anksčiau protestantiškoms Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės parapijoms [valstybės] kanclerio ir Vilniaus vaivados kunigaikščio Mikalojaus Radvilos¹⁷⁶ įsakymu buvo parengta lenkiška Biblija (ji išspausdinta minėto asmens lėšomis Lietuvos Brastoje, 1663 m.¹⁷⁷), o dabar joms teko laimė džiaugtis Dievo žodžiu ir lietuvių kalba. Tačiau Prūsų žemėse apie šį vertimą nieko nežinota. Be to, jis mums ir nebūtų tikęs, nes tekstas išverstas kitu dialektu, ir daugelis žodžių būtų buvę nesuprantami. Šiame vertime vyrauja žemaičių, arba Rytų Lietuvos tarmė, kurioje itin daug lenkiškų žodžių. Dr. Kvantas 1735 metų Prūsų lietuvių Biblijos pratarmėje cituoja keletą Senojo Testamento vietų iš šio Londono leidimo, taigi šiuos skirtumus galima akivaizdžiai pamatyti. Ten pat Kvantas rašo, kad po ilgų ieškojimų jam pavykę gauti vieną šios itin retos Biblijos egzempliorių, tačiau tekstas buvęs išspausdintas tik iki psalmių, todėl jis nežinąs, ar iš tikrųjų buvo baigta spausdinti visa Biblija, ar ne. Tačiau Adelungas¹⁷⁸ savo veikalo *Mithridates*, kurį išleido dr. Fateris, antroje dalyje, p. 710 pateikia šia tarme išverstą maldą *Tėve mūsų* ir pažymi, kad dekalogą jis paėmęs iš 1660 metų Londono Biblijos. Aš neradau patvirtinimo Kvantas priedai, kad tekstas išverstas iš lenkų kalbos. Jo cituotos vietos rodo, kad veikia buvo verčiama iš Vulgatos. Tekstų atitikimas atsirado greičiausiai dėl to, kad ir lenkiška, ir žemaitiška Biblija verstos iš to paties šaltinio, t. y. vadinamosios Romos bažnytinės versijos (a)¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Mikalojus Radvila Juodasis (1515–1565), Lietuvos kancleris (nuo 1550) ir Vilniaus vaivada (nuo 1551).

¹⁷⁷ Iš tikrųjų 1563 m. Tai vadinamoji Lietuvos Brastos, arba Radvilų Biblija, jos išleidimas kainavo apie 10 000 auksinų.

¹⁷⁸ Johanas Kristupas Adelungas (Adelung, 1732–1806), vokiečių teologas. Jo veikalą *Mithridates oder allgemeine Sprachkunde mit dem Vater unser als Sprachprobe in bey nahe fünfhundert Sprachen und Mundarten* (5 Bde, Berlin, 1806–1817) po autoriaus mirties išleido Johanas Severinas Fateris (Vater). Šiame veikalė beveik 500 kalbų ir tarmių pateikiamas maldos *Tėve mūsų* tekstas.

¹⁷⁹ Rėza neturėjo rankose Chilinskio Biblijos ir Job 19, 25–27 cituoja iš Kvantas pratarmės 1735 m. Biblijos leidimui. Maldos *Tėve mūsų* vertimą cituoja iš kokio nors Europos poliglotinio leidinio.

(a) Aš atidžiai palyginau šias citatas su atitinkamomis vietomis Franco Alberto Šulco¹⁸⁰ lenkiškoje Biblijoje, kuri išleista Karaliaučiuje 1738 m., ir radau gana nemažų skirtumų. Pavyzdžiui, Job 19, 25 lenkiškai išversta: *w ostateczny dzien*, pagal Vulgatą: *in novissima die*, o lietuviškame Londono leidime verčiama tik *paškucziausiu*¹⁸¹. Mt 6 ir Lk 11 maldoje *Tève mūsų* šeštasis prašymas lietuviškai skamba taip: *Ir ne wesek mus ink pikta Pagundima*, o lenkiškai: *A nie wwodz nas na pokuŝenie*. Vietomis lietuviškas vertimas nutolsta ir nuo Vulgatos, priartėdamas prie originalo kalbos teksto. Pavyzdžiui, Pr 3, 15 lietuviškai parašyta: *Ta futryns tau galwa, ó tujen futrinfi jey kulna*¹⁸², o Vulgatoje: *Ipsa conteret caput tuum et tu insidiaberis calcaneo ejus*. Norėdami geriau suvokti lietuviškų tarmių skirtumus, pažvelkime į vieną citatą iš 1660 m. Londono Biblijos, būtent Job 19, 25–27: *Žinau nes jog Atpirkiejas mano gija, ir paškucziausiu kielfis and dulkiu. O kad po odehy mano pergrauz ghi, dabofios and Diewa iš kuna mano. Ant kuro dabofios sau, akis teypag mano regies, ó ne swetymo. Inkftey mano labay ilgfta priegklaupftiy mano*¹⁸³. Matome, kad ši kalba skiriasi nuo mūsų dialekto ne tik ortografija, bet ir žodžių kaitymu bei derinimu.

Esant tokioms aplinkybėms, užsienyje išspausdinta Biblija Prūsų lietuvių parapijoms neatnešė naudos, nes netiko vartoti nei Mišių metu, nei meldžiantis namuose, todėl gryna lietuvių kalba išverstos Biblijos vis dar labai reikėjo.

§ 9

XVIII amžiaus pradžioje, atsiliepiant į didžiulį lietuviškų parapijų poreikį turėti lietuvišką Bibliją, buvo žengtas dar vienas žingsnis. Prūsų žemei tapus karalyste¹⁸⁴, joje įsteigta daugybė vokiečiams

¹⁸⁰Francas Albertas Šulcas (Schultz, 1692–1763), Karaliaučiaus universiteto profesorius, daug kartų skirtas rektoriumi, Frydricho kolegijos direktorius, Lietuvių ir lenkų kalbos seminarų inspektorius (1733–1763), vykdė Rytų Prūsijos švietimo reformą.

¹⁸¹ B I Pratarmėje: *paškučiaufiu*.

¹⁸² B I Pratarmėje: *Ta futryns tau galwa, ó tujen futrinfi jey kulna*.

¹⁸³ B I Pratarmėje: *Žinau nes jog Atpirkiejas mano gija, ir paškučiaufiu kielfis and dulkiu. O kad po odehy mano pergrauz ghi, dabofios and Diewa iš kuna mano. Ant kuro dabofios sau, akis teypag mano regies, ó ne swetymo: inkftey mano labay ilgfta priegklaupftiy mane*.

¹⁸⁴ Prūsijos ir Brandenburgo žemės sujungtos sudarius uniją XVII a. (1618), valdant Johanui Sigismundui, 1701 m. paskelbtos Prūsijos karalyste. Pirmuoju karaliumi karūnavosi kurfiurstas Frydrichas III, pasivadinęs Frydrichu I. Karalystė egzistavo 1701–1918 m. ir buvo viena galingiausių to meto Europos valstybių.

naudingų institucijų, taigi kartu ir lietuvių tauta pajuto šlovingojo valdovo rūpestį bei malonę. Tai pasireiškė tuo, kad buvo iš naujo į lietuvių kalbą išverstas ir išspausdintas Naujasis Testamentas. 1701 metų sausio 18 dieną, kai Frydrichas I užsidėjo ant galvos karališkąją karūną¹⁸⁵, generaliniam superintendentui ir vyriausiajam rūmų pamokslininkui fon Zandenui¹⁸⁶, vėliau paskirtam evangeliškų parapijų vyskupui, teko laimėti su didžiausiu dėkingumu įteikti šiam monarchui pirmąjį ką tik išspausdinto Naujojo Testamento egzempliorių. Juk šis didžiavasis kunigaikštis, kurį ilgai šlovins Prūsija, dosniai paskyrė tam tauriam darbui lėšų iš karališkojo iždo (a).

(a) Bernardas fon Zandenas Naujojo Testamento pratarmėje apie jį rašo: *Vota Majorum Serenissimorum, imprimis magni Parentis Friederici Wilhelmi, adimplevit atque in editionem hanc Novi Testamenti lithuanicam pro ecclesiis in Magno Ducatu Lithuaniae et Regni Borussiae, sumtus ex aerario regio, largissima manu suppeditavit*¹⁸⁷.

Todėl šios knygos lotyniškoje pratarmėje Zandenas lygina jį su garsiuoju Egipto valdovu Ptolemėjumi Filadelfijumi, kuris, kaip pasakojama, įsakė septyniasdešimčiai vertėjų¹⁸⁸ išversti Mozės knygas

¹⁸⁵ Tai buvo pirmoji karūnacija Vakarų Europoje, įvykusi nedalyvaujant Katalikų Bažnyčios atstovams. Karalius pats uždėjo karūną sau ir sutuoktinei Sofijai, karališkosios poros riešus šventaisiais aliejais patepė evangelikų vyskupai Ursinas ir Bernardas fon Zandenas. Plačiau apie tai žr. *Preussische Krönungs-Geschichte: oder Verlauf der Ceremonien, mit welchen der Allerdurchlauchtigste Großmüchtigste Fürst und Herr, Herr Friedrich der Dritte, Markgraf und Kurfürst zu Brandenburg die Königliche Würde des von ihm gestifteten Königreichs Preussen angenommen und sich und seine Gemahlin, die Allerlauchtigste Fürstin und Frau, Frau Sophie Charlotte aus dem Curhause Braunschweig den 18. Januar des 1701. Jahres durch die Salbung als König und Königin einweihen lassen.* Von Johann von Besser, Cölln a. d. Spree, 1712.

¹⁸⁶ Bernardas fon Zandenas vyresnysis (von Sanden, 1636–1703), Karaliaučiaus universiteto profesorius, rūmų pamokslininkas, Prūsijos vyskupas.

¹⁸⁷ Šviesiausiųjų protėvių, pirmiausia didžiojo tėvo Frydricho Vilhelmo, norus įgyvendino ir kuo dosniausia ranka iš karališkojo iždo paskyrė lėšų šiam Naujojo Testamento lietuvių kalba leidimui bažnyčioms Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Prūsijos Karalystėje (lot.).

¹⁸⁸ Ptolemėjus Filadelfijus (Ptolemaios II Philadelphos, 285–246 pr. Kr.), praturtino tėvo įkurtą garsiausią Antikos Aleksandrijos biblioteką naujais rankraš-

į graikų kalbą ir šį vertimą, kaip šlovingą svetimos tautos dvasios paminklą, liepė saugoti Aleksandrijos bibliotekoje. Rengiant šį lietuvišką Naujojo Testamento vertimą buvo tikimasi, kad jis taps bendra bažnytine versija lietuviškai kalbantiems tikintiesiems Prūsijoje, Lenkijoje ir Žemaitijoje. Iš tiesų vertimas buvo taip parengtas, kad juo galėjo naudotis ir Prūsų Lietuvos, ir Didžiosios Kunigaikštystės parapijos. Abi tarmės, Rytų ir Vakarų Lietuvos, kiek įmanoma buvo suartintos, siekiant sukurti visiems suprantamą kalbą. Geranoriškai pasitardami vertė abiejų provincijų vyrai. Pagrindinis vertėjas buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės evangelikų parapijų superintendantas Samuelis Bitneris¹⁸⁹. Visų senjorų ir pamokslininkų vardu jis parašė lotynišką pratarinę-dedikaciją pirmajam karaliui. Joje sakoma, kad tai esąs pirmasis pasaulyje išspausdintas lietuviškas Naujasis Testamentas. Tituliniame lape taip pat parašyta, kad šis Naujojo Testamento vertimas yra pirmasis (a).

(a) Tituliniame lape parašyta: *Naujas Testamentas Wieszpatis mūsų Jezaus Kristaus, pirmą kartą ant Swieto lietuwiŝkjoj' kalboj', ant Ifakimo maloningiausiu Karalaus Prusŭ, pergulditas, ir Lietuvos žmonėms ant išŝganitingos naudos išŝpauŝtas. Karalauczuj' Spauŝtuwoj' Reusnero, Métu M. DCCI*¹⁹⁰. Po dedikacija

čiais. Spėjama, kad Biblijos knygas, vadinamąją Septuagintą, jo pavedimu išvertė Egipto dvasininkas ir istorikas Manetonas kartu su 70 mokslininkų.

¹⁸⁹ Samuelis Bitneris (Bythnerus, apie 1632–1710), Lietuvos reformatų dvasininkas Biržuose, vertėjas, parengė lietuvišką katekizmą-elementorių (1680). 1695 m. Vilniaus evangelikų reformatų sinodo pavedimu ėmė versti į lietuvių kalbą Naująjį Testamentą. Jam talkino LDK reformatų evangelikų kunigas Jonas Božimovskis jaunesnysis (1645–1687).

¹⁹⁰ 1701 m. Naujasis Testamentas išspausdintas Karaliaučiuje Roisnerio spaustuvėje. Vieni egzemplioriai išspausdinti su lotyniška dedikacija karaliui (nepasirašyta) ir lietuviška Šusterio pratarine (toliau – NT I), kituose – perspausdinti šie abu tekstai ir pridėta 20 puslapių lotyniška Zandeno pratarinė (toliau – NT Ia). Paties Testamento tekstas yra identiškas, tačiau skiriasi leidinių pavadinimai, NT I antraštinis puslapis toks: NAUJAS / TESTAMENTAS / WIESZPATIES MUSU / JEZAUS KRISTAUS, / Pirmą kartą ant Swieto Lie-/tuwiŝkjoj kalboj, / Ant Ifákimo / MALONINGIAUSO / KARALAUŠ PRUSSU / etc. etc. etc. / Su didžiu dabojuimu pėrguldijtas, o / Ant Garbės Dieuwui Traicej' Szwen-/toj' wienatijam, / Lietuvos žmonėms ant išŝganitingos / naudós / Išŝpáuŝtas / Drukawójo arba išŝpáuŝe Spáuŝtuwoj' Reufnėro / Karalaučiuj', Métu M. DCCI. NT Ia antraštė

karaliui parašyta: *Obtulimus Regiomonti die 18 Januarii, humillimi Servi et perpetui apud Deum exoratores Ecclesiarum evangelicarum lithuanic, hinc inde dispersarum Ministri et Seniores, et cum his Auctor hujus lithuanicae Versionis, Samuel Bythnerus, Superattendens*¹⁹¹.

Atrodo, parengėjas nežinojo, kad jau XVI amžiuje visą Bibliją į lietuvių kalbą buvo išvertęs Jonas Bretkūnas, tą vertimą jau esu aukščiau išsamiai aprašęs. Todėl reikėtų tą pasakymą patikslinti: tai yra pirmasis išspausdintas Naujojo Testamento vertimas, arba pirmasis tose vietovėse išverstas ir išspausdintas lietuviškas protestantiškas Naujasis Testamentas.

Kalbant apie šitą lietuvišką vertimą reikia pasakyti, kad jo kalba kai kuriomis ypatybėmis gerokai skiriasi nuo kitų lietuviškų raštų kalbos. Čia vyrauja žemaičių tarmė, tačiau aiškiai matomos pastangos priartinti ją prie prūsiskosios, arba Vakarų Lietuvos tarmės. Vis dėlto ir labai stengiantis nepavyko išvengti daugelio posakių ir frazių, įprastų tik Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir visiškai nesuprantamų Prūsijoje – Nemuno žemupyje ir prie Įsros upės. Didžiai Kunigaikštystei susijungus su Lenkijos Karalyste, Kėdainių, Kauno ir Vilniaus apylinkių lietuvių kalboje atsirado tiek daug lenkiškų žodžių ir žodžių junginių, kad ji tapo nauja tarme, kurią galima vadinti slaviškąja lietuvių tarme. O Ragainės-Įsruities lietuvių tarmė mažiausiai nutolusi nuo senprusių dialekto, joje išlikę daugiau gotiškos kilmės žodžių ir

yra dviem kalbomis, lotynų ir lietuvių, pastarasis pavadinimas toks: Naujas Testamentas / Lietuviškas / Su didžiu dabėjimu perguldijtas ir Lietuwni-/kams tiek Karalijfteje Pruffôs tiek ir didžioje Lietuwoje / ant išmanimo fudawaditas / nūg / Czjrrū Lietuwnikū. / Su Pralkalba apie perguldimus S3. Rašto ing kalbas / kiekwienai giminei prigimtas / Bernhardaus von 3anden / D. Sén. / Karalauczuje / Išpáuftas nūg Potámkū Reuznéraus. Métu 1701. – Rėzos nuoroda nėra visiškai tiksli. Kalbėdamas apie leidimą su Zandeno pratarme (NT I), jis duoda kito leidimo antraštę (NT Ia).

¹⁹¹ Plg. originalą: *Obtulimus Regiomonti An. MDCCI. die 18. Menfis Januarii. Humillimi Servi et perpetui apud DEUM exoratores Ecclesiarum Evangelicarum Litvanic. hinc inde disperfarum Miniftri et Seniores.* – Vertimas: Pateikėme Karaliaučiuje, 1701 m. sausio mėn 18 d. Tavo Didenybės nuolankiausi tarnai ir amžini Dievo maldautojai, šen bei ten išsisklaidžiusių Lietuvos evangeliškųjų bažnyčių tvarkytojai ir vyresnieji (lot.).

jų formų, todėl būtų teisingiau ją vadinti gotiškuoju lietuvių dialektu. Dėl šių kalbinių skirtumų Prūsų parapijoms buvo sunku skaityti Naująjį Testamentą, todėl padėti taisyti ėmėsi Frydrichas Zigmantas Šusteris¹⁹², vėliau kunigavęs Ragainės apskrityje, Būdviečiuose, ir pabandė pritaikyti šią knygą Prūsijos lietuviams. Jis dar kartą peržiūrėjo jau parengtą spaudai Naująjį Testamentą ir šioje Lietuvos dalyje nesuprantamiems žodžiams surado aiškesnius arba grynai lietuviškus analogus. Šalia lenkiškų skolinių arba nesuprantamų žemaitiškų lietuviškų posakių jis skliausteliuose įrašė lietuviškus atitikmenis, kurie buvo vartojami prūsiškoje Lietuvos dalyje. Todėl šiame tekste daugelyje vietų tas pats žodis ar posakis pakartotas du kartus, būtent šalia užrašyto slaviskąja lietuvių tarme skliausteliuose įrašytas gotiškąja lietuvių, arba senprūsių, tarme. Derindamas dialektus, Šusteris labai atsargiai rinkosi atitikmenis, nes tokių įterptų paralelių variantų pasitaiko gana nedaug, todėl daugelis Prūsų lietuvių skaitytojui nesuprantamų žodžių liko nepaaiškinti. Tai buvo viena svarbiausių priežasčių, dėl kurios šis 1701 metų Naujasis Testamentas, dėl parengimo vietos dar vadinamas ir kėdainiškuoju vertimu, šioje Lietuvos dalyje nebuvo taip džiaugsmingai priimtas, kaip tikėtasi.

Ta proga turiu nurodyti vieną klaidą, kurią padarė Prūsijos Bažnyčios istorijai didžiai nusipelnęs Arnoltas¹⁹³, rašydamas apie šito Naujojo Testamento vertimo šaltinį. Savo *Prūsijos Bažnyčios istorijos* aštuntojoje knygoje, p. 713 apie šį leidinį jis sako taip: *Tačiau 1701 metais karaliaus Frydricho I lešomis buvo išleistas ketvirtinio formato Naujasis Testamentas, kurio pagrindas – Karaliaučiaus pilies bibliotekoje*

¹⁹² Frydrichas Šusteris (Schuster, Schusther, 1671–1750), Būdviečių kunigas, parengė trečiąjį Kleino giesmyno leidimą (1705), jame išspausdino pluoštą savo paties parašytų ar išverstų giesmių, buvo vienas iš H. Lyzjiaus 1719 m. katekizmo vertėjų bei redaktorių, talkino J. Berentui rengiant giesmyną (1732).

¹⁹³ Danielius Heinrichas Arnoltas (Arnoldt, 1706–1775), Karaliaučiaus universiteto profesorius, Lietuvių kalbos seminaro inspektorius (1763–1775), parašė dvitomę Karaliaučiaus universiteto istoriją (1746), Prūsijos karalystės istoriją (1769), presbiterologyną (išleistas po mirties 1777). Čia minimas jo veikalas *Kurzgefaste Kirchengeschichte des Königreichs Preussen, Königsberg, 1769*.

esantis Bretkūno rankraštis, su pridėta daktaro fon Zandeno vyresniojo pratarne ir, karaliui įsakius, priimtas visose parapijose. Tai klaidinga informacija, neatitinkanti tikrovės, tačiau jos autoriui reikia atleisti jau vien dėl to, kad jis nemokėjo lietuvių kalbos. 1701 metų Naujasis Testamentas nėra išspausdintas Bretkūno rankraštis, iš tiesų tai visiškai naujas vertimas iš graikiško originalo. Tai pakankamai akivaizdžiai rodo abiejų tekstų tarminiai skirtumai, nes Bretkūnas Bibliją vertė ne slaviškuoju lietuvių, o gotiškuoju lietuvių dialektu. Tiesą sakant, Kėdainių vertėjas nė karto nepažvelgė į Bretkūno tekstą, nors tai būtų buvę labai pravartu. Galimas daiktas, jis net nežinojo apie Karaliaučiuje jau išverstą lietuvišką Bibliją, kitaip nebūtų taip tvirtai pavadinęs savo darbo pirmuoju pasaulyje lietuvišku vertimu. Didžiausias šio Naujojo Testamento vertėjo nuopelnas yra tai, kad jis vertė ne iš Vulgatos, o tiesiai iš Šventojo Rašto originalo kalbos. Palyginus tas vietas, kur Liuterio vokiškas tekstas nukrypsta nuo graikiško originalo, pagirtini Naujojo Testamento vertimo privalumai matosi itin akivaizdžiai. Štai keletas pavyzdžių [iš Liuterio vertimo]. Ef 3, 19 parašyta: *Und erkennen die Liebe Christi, welche alles Wissen übersteigt*; Jok 1, 13: *Gott kann nicht versucht werden in bösen Dingen, und versucht auch selber Niemand*; Jud 12: *Diese sind bey eueren heiligen Gastmählern (αγαπαις) die Sittenschänder*; Mt 2, 18: *Es ist eine Stimme gehört worden zu Rama*; Rom 8, 3: *Und verdammte die Sünde am Fleisch*; 1 Tim 3, 16: *Ohne alle Bezweiflung groß ist das Geheimniß der Gottseligkeit* (a).

(a) Palyginimui pateikiu atitinkamas vietas iš kėdainiškojo Naujojo Testamento. Ef 3, 19: *Ir pažint meilę Kristaus, kurri pereit wiffokią pažinti, idant papildit butumbit wiffokiu pilnummu Diewo*¹⁹⁴; Jok 1, 13: *Nės Diewas ne gal but gunditas piktūfe daiktūfe ir pats ne gundzia ne wieną*¹⁹⁵; Jud 12: *Tie yra ant šwentū šufėdimū jufū išbjaurinnimas, kurrie šu jummis draugwalgėdami*

¹⁹⁴ NT I Ef 3, 19: *Ir pažint meile Kristaus, kuri pereit wiffokia pažinti, idant papilditi butumbite wiffokiu pilnumu Dievo.*

¹⁹⁵ Cituojama Jok 1, 13 eilutės antroji pusė. NT I Jok 1, 13: *nes Diewas ne gal but gunditas piktūfe daiktūfe, ir pats ne gundzia ne wieno.*

*be baimės patis ganofi*¹⁹⁶ ir t. t.; Mt 2, 18: *Balfas girdėtas yra Ramoj 'raudojimas ir wérkřmas ir didis dejawimas: Rahel apwerke*¹⁹⁷ ir t. t.; Rom 8, 3 pabaigoje: *Diewas nuřiuntęs Sunu řawo ligybej' grięsno kuno, ir del grieko, prařudde grieką kune*¹⁹⁸; 1 Tim 3, 16: *O be abejojimo dide eft pařléptine pabařnyřtęs, Diewas ira apreikřtas kune*¹⁹⁹ ir t. t.

Šitos ir daugelis kitų vietų įrodo, kaip teisingai ir tiksliai vertėjas perteikė tekstą. Jam neturėjo įtakos nei Vulgata, nei Liuterio vertimas. Tiesa, vertėjas paliko keletą graikiškų žodžių: *Diaconai*²⁰⁰, *Almosina*²⁰¹, *Haeretikas*²⁰² (Apd 24, 14); *Euriklydon*, taip pat ir lotyniškų: *decreta*²⁰³ (Apd 25, 15), *fundamentas*²⁰⁴ (1 Tim 6, 19), *sektos*²⁰⁵, *bestia*²⁰⁶ (1 Kor 15, 32 ir kt.). Tit 1, 12 jis skliausteliuose įrašo cituojamo poeto vardą: *Epimenides*²⁰⁷. Italiją jis nuolat vadina *das Land der Walachen*²⁰⁸ (Apd 27, 6); žodį *Landpfleger* verčia *Starořtas*²⁰⁹, o *Oberhauptmann* – *Hetmonas* (Apd 23, 22). Beje, šiame Naujajame Testamente randame ir kitokių įdomių dalykų. Skyrių pradžioje nėra jų turinio apžvalgos. Žodžiai nekirčiuoti, o svetimžodžiuose vartojama radė *f*, kurios Prūsų lietuviai neturi. Nurodymus, kokias Evangelijas ir Laiřkus skaityti sekmadieniais, pridėjo Šusteris. Jis taip pat išvertė penkias Senojo Testamento perikopes, kurios išspausdintos

¹⁹⁶ NT I Jud 12: *Tie ira ant řwentų řufedimų jufų iřbjaurinimais, kurie řu jumis draugwálgidami be baimęs patis gánofi.*

¹⁹⁷ NT I Mt 2, 18: *Balfas girdėtas ira Ramoj, raudojimas ir werkřmas ir didis dejáwimas: Rahel apwerkianti Sunus.*

¹⁹⁸ NT I Rom 8, 3: *Diewas nuřiuntęs Sunu řawo ligijbej' grięsno kuno (padáre), ir del grieko, prařude grieka kune.*

¹⁹⁹ NT I 1 Tim 3, 16: *O be abejóimo dide eft pařleptine pabařniřtęs, Diewas ira apreikřtas kune.*

²⁰⁰ NT I 1 Tim 3, 8: *Diakonai.*

²⁰¹ NT I Mt 6, 4: *jalmuřna (almuřina).*

²⁰² NT I Apd 24, 14: *Heretiku.*

²⁰³ NT I Apd 25, 15: *dękreta (řuda).*

²⁰⁴ NT I 1 Tim 6, 19: *fundamenta.*

²⁰⁵ NT I Gal 5, 20: *řektos (kocerijřtes).*

²⁰⁶ NT I 1 Kor 15, 32: *beřtijomis.*

²⁰⁷ NT I Tit 1, 12: *Epimęnid.*

²⁰⁸ NT I Apd 27, 6: *Walachu řęme.*

²⁰⁹ NT I Apd 23, 22: *Storařta.*

pabaigoje kaip priedas. Tai Sir 15, 1–8, Mal 3, 1–4, Iz 7, 10–16, 40, 1–5, 60, 1–6. Visos tos vietos į lietuvių kalbą išverstos iš Senojo Testamento originalo kalbos, ir, beje, abiem tarmėmis – slaviškąja lietuvių ir gotiškąja lietuvių. Kad versta tiesiai iš hebrajų kalbos, matome, pavyzdžiui, Iz 60 perikopės pradžioje, kur parašyta: *Kėlkifi mano Szwiefybe!*²¹⁰, o Vulgatoje ir Liuterio vertime ši vieta skamba kitaip²¹¹. Be to, knygoje yra trys neįprastos pratarmės. Pirmąją parašė pats vertėjas, pasirašęs *Samuel Bythnerus, Superattendens ecclesiarum Evangelicarum Lithuanicarum, hinc inde dispersarum*²¹². Joje Biblijos vertimo istorijai nėra nieko svarbaus, išskyrus keletą palinkėjimų, parašytų pakilia lotynų kalba. Beje, ši pratarmė išspausdinta ne visuose, o tik dalyje Naujojo Testamento egzempliorių (a).

(a) Po ilgų ieškojimų man pavyko gauti du šios jau tapusios retenybe knygos egzempliorius. Pirmajame, kuris buvo Kaukėnų bažnyčios kanceliarijoje ir kurį man parūpino ponas kunigas Vitichas²¹³, yra tik Zandeno ir Šusterio pratarmės, o Bitnerio dedikacijos ir titulinio lapo nėra. Kitame egzemplioriuje, kuris yra maloniai man jį paskolinusio pono superintendente Jordano iš Valtarkiemio²¹⁴ nuosavybė, randame tik Samuelio Bitnerio dedikaciją, tačiau neišspausdinta nei Zandeno, nei Šusterio pratarmė. Atrodo, jos neįdėtos sąmoningai, nes greičiausiai tai yra vienas egzempliorių, skirtų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemaičių parapijoms.

Reikšmingesnė yra antroji pratarmė, jos autorius vyriausiasis rūmų pamokslininkas fon Zandenas. Keturiuose puslapiuose devyniuose

²¹⁰ NT I Iz 60, 1: *Kelkifi šwiefybe mano, nes ateiti šwiefybe tawo.*

²¹¹ Plg. ŠvR 1999 Iz 60, 1: *Kelkis, nušviski! Tavoji šviesa atėjo, Viešpaties šlovė virš tavęs sušvito.*

²¹² Samuelis Bitneris, šen bei ten pasklidusių lietuviškų evangeliškų bažnyčių superintendentas (lot.)

²¹³ Kristijonas Dovydas Vitichas (Wittich, 1751–1824), Kaukėnų kunigas, M. L. Rėzos dėdė, talkino jam renkant lietuvių liaudies dainas.

²¹⁴ Johanas Gotfrydas Jordanas (Jordan, 1753–1822), buvęs lietuvių kalbos seminaro klausytojas, Įsruties precentorius, Valtarkiemio kunigas, Geldapės superintendentas, Karaliaučiaus karališkosios vokiečių draugijos narys, tautosakos rinkėjas. 1846 m. Ragainėje buvo sušaukęs žymiausių to meto filologų konferenciją (dauguma dalyvių buvo lietuvių kalbos seminaro absolventai) lietuvių kalbos mokslo problemoms spręsti.

pirmuosiuose paragrafuose²¹⁵ lotynų kalba pateikta Biblijos vertimų į įvairias kalbas istoriografija. Trijuose paskutiniuose puslapiuose²¹⁶ autorius kalba apie lietuvišką vertimą, tačiau taip lakoniškai, kad istorijai ne ką galime panaudoti. Labai nedaug pasakyta ir apie šio pirmojo spausdinto Naujojo Testamento parengimą bei paskatas, nors norėtume apie visa tai sužinoti daugiau. Pratarinės autorius net neatskleidė skaitytojui vertėjų ir jų pagalbininkų vardų. Tačiau čia plačiai kalbama apie Bažnyčios tėvus ir Romos Bažnyčios potvarkius, reglamentuojančius Biblijos skaitymą. Trečiąją pratarinę parašė šio vertimo redaktorius ir perfrazuotojas Frydrichas Zigmantas Šusteris; spausdinant knygą jis tikriausiai pasirūpino ir korektūromis. Tuomet jis tebebuvo *Candidatus Ministerii*²¹⁷ Karaliaučiuje ir kaip puikus kalbos žinovas (o tai liudija jo sklandžiai sudėtos giesmės) buvo pakviestas bendradarbiauti rengiant Naująjį Testamentą. Dailiai parašytoje lietuviškoje pratarinėje jis pirmiausiai atskleidžia lietuvių ir graikų kalbų panašumą, tada paaiškina, kodėl prie nesuprantamų žodžių skliausteliuose įrašė parafrazes (a), o savo trumpą pratarinę užbaigia pageidavimu, kad po šio Naujojo Testamento karališkuoju rūpesčiu būtų išleistas ir Senojo Testamento vertimas.

(a) Apie tai Šusterio lietuviškoje pratarinėje taip pasakyta: *O kadangi Lietuvininkai didžiōs lietuviškōs žēmės nekurius daiktus tokieis žodžieis iškalba, kokiū Lietuvininkai Karališkoje Prussij' tame išmanime newartoja, tada todeley fkyru padārem, ir žodzius Lietuvininkū Karalaškoje*²¹⁸ *Prussioje irakinom sīttokiomis žymemis () kaip ant paweiklo*²¹⁹: *Didžiōs Lietuwōs žmones jako: Giria, stow ore; bet karališkōs Prussjōs Lietuwininkai kalba: Pufcia, stow lauke, Mt 3, 1; 12, 46–47. Anie kalba: Dašileijt bjaurybes. Neczystatą daryt. Szie jako: Peržengt wenčiauwonytę, Mt 5, 28. Anie: Pašlawinimas, įšlawint, Szie: Žegnone, žegnoti,*

²¹⁵ Iš tikrųjų 11-oje puslapių, devyniuose paragrafuose.

²¹⁶ Iš tikrųjų 6-e.

²¹⁷ Teologijos fakulteto absolventas, dar negavęs paskyrimo.

²¹⁸ Turi būti *Karališkoje*.

²¹⁹ Germanizmas, reiškiantis „pavyzdžiui“.

*Rom 15, 29. Ir tatau taipo tolaus*²²⁰. Tačiau keletoje vietų parafrazuotoją suklaidino Liuterio vertimas, ir jis iškraipė originalo prasmę. Mt 6, 22: *Wenn dein Auge einfältig ist, so ist der ganze Leib helle*, Bitneris verčia: *Jeygi akis tawa butu tikra, wiffas kunas tawo bus šwiefus*²²¹. O Šusteris prie žodžio *tikra* skliausteliuose prideda paaškinimą *prafta*, o tai yra beveik priešinga reikšmė graikiškam žodžiui *απλος*. Taip pat ir pasakymas *kozoni laikyt*²²² (*sakyti pamokslą*) Mt 3, 1 nėra geresnis už Bitnerio pavartotą *apfakyt*²²³ (*paskelbti*).

§ 10

XVIII amžiaus priešaušryje pamaldumo dvasia, kurią Šiaurės Vokietijoje atgaivino veikliosios krikščionybės įkvėpti vyrai – Špeneris²²⁴, Frankė²²⁵ ir kiti, pasiekė ir Prūsiją, atnešdama naudingų vaisių, tauta pradėjo uoliau skaityti Bibliją. Meldžiantis namuose, kai šeimos tėvas, namiškiai ir šeimyna susiburdavo kilniu tikslu – švęsti Biblijos valandų, kilo didžiulis poreikis šeimoms įsigyti pačią Bibliją, svarbiausią tikėjimo šaltinį. Tikintiesiems pradėjus dažnai klausinėti spaustuvininkus, ir pačiose spaustuvėse kilo patriotinis sąjūdis, nuspręsta iš naujo išleisti Dievo žodžio knygą, kurią tauta galėtų nebrangiai įsigyti. Vienu metu buvo pradėti rengti nauji Senojo ir Naujojo Testamento

²²⁰ NT I: *O kadangi Lietuwnikai didžios Lietuwiškos žémės nekurius dáiktus tokeis žodžeis iškalba, kokiū Lietuwnikai Karáliškoje Pruffoje tame išmánime newartoja, tada todeley fkyru padárem, ir žodžius Lietuwninkū Karaljškoje Pruffoje irakinom šittokiomis žymemis () kaip ant paweikflo: Didžios Lietuwos Lietuwnikai fako: Giria, stow ore; bet Karaljškos Pruffos Lietuwnikai kalba: Pufčia, stow lauke, Mt 3, 1; 12, 46–47. Anie kalba: Dafiléist bjaurybes. Neczyftata daryt. Szie fako: Pérzengt wenciawonyfte, Mt 5, 28; Apr 2, 22. Anie: Pafláwinimas, fláwint, Szie: žegnone, Rom 15, 29 žegnoti. Ir tatau taipo tolaus.*

²²¹ NT I Mt 6, 22: *Jeygi tada akis tawa butu tikra (prafta), wiffas kunas tawo bus šwiefus.*

²²² NT I Mt 3, 1: *Kozoni laikydams.*

²²³ NT I M 3, 1: *apfakydams.*

²²⁴ Pilypas Jakobas Špeneris (Spener, 1635–1705), evangelikų teologas, pietizmo pradininkas Vokietijoje.

²²⁵ Augustas Hermanas Frankė (Francke, 1663–1727), vokiečių teologas ir švietėjas, ryškiausias Halės pietizmo atstovas, pelnė didelį Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo I palankumą, buvo jo patarėju Prūsijos švietimo klausimais, rūpinosi Lietuvių kalbos seminarų steigimu Karaliaučiuje ir Halėje.

leidimai trimis pagrindinėmis Prūsijos kalbomis – vokiečių, lenkų ir lietuvių; į darbą susitelkė gerai šias kalbas mokantys vyrai. Ypač uoliai Biblijos reikalų ėmėsi Prūsijos Bažnyčiai didžiai nusipelnęs vyriausiasis rūmų pamokslininkas ir generalinis superintendentas Johanas Jakobas Kvantas. Jis parūpino ne tik du, didelio ir mažo formato, vokiškus Šventojo Rašto leidimus (tai buvo pirmosios Prūsijoje išspausdintos vokiškos Biblijos), bet ir ištisus šimtmečius lietuvių luktą Senąjį ir Naująjį Testamentą gimtąja kalba. Tiesa, jis pats nemokėjo lietuvių kalbos²²⁶, tačiau prižiūrėjo lietuviško teksto rengimą ir savo atkaklumu sugebėjo įtikinti karalių Frydrichą Vilhelmą I skirti spausdinimui reikalingų lėšų iš valstybės iždo. Lietuviška Biblija buvo leidžiama dalimis. Iš pradžių 1727 metais pasirodė iš naujo išverstas Naujasis Testamentas ir psalmės (a).

(a) Knygos pavadinimas yra toks: *Naujas Teftamentas mufū Pono Jezaus Kristaus ir Pfallteras Dowido lietuwiſkay ir wokiſkay ant maloningiauſio Prufū Karalaus Iſakimo iſſ naujo ſuraſytas. Karalauczuje 1727*. Greta įdėtas ir vokiškas pavadinimas: *Das neue Testament unſeres Herrn J. C. und der Psalter Davids, deutsch u. littauisch, auf bohem Befehl Ihro Königl. Majestät in Preussen, aufs Neue überſetzt. Königsberg bey C. G. Eckart, 1727*²²⁷. Toliau eina dedikacija Frydrichui Vilhelmui I, ją parašė daktaras Kvantas, penkiuose puslapiuose išgyręs naudingas įstaigas²²⁸, kurias nemirtingasis monarchas įkūrė lietuvių tautos labui.

²²⁶ J. J. Kvantas biografas L. E. Borovskis teigia, kad Kvantas gana gerai mokėjo lietuvių kalbą (žr. Ludwig Ernst von Borowski, „Biographie des ersten Präsidenten der K. D. G. Oberhofprediger etc. D. Quandt“, in: *Preussisches Archiv*, Januar, 1794).

²²⁷ Originalo pavadinimas toks: *Naujas / Teftamentas / Mufū Pono / Jezaus Kristaus / ir / Pfallteras Dowido / Lietuwiſkay ir Wokiſkay / ant / Maloningiauſio Prufū Karalaus / Iſakimo / Iſſ naujo ſuraſytas / fu / kiekwieno Perſkirimo trumpu / Praneſumu / ir / reikalingu Paſzenklinimu tū pačiu / žodžiu, kurrofa Perſkirimmoſa / randamu / Karaláu czuje Mete 1727. Das neue / Testament / Unſeres Herrn / Jefu Chriſti / und der / Psalter Davids / Deutsch und Litthauisch / auf / Hohen allernädigſten Befehl / Ihro Königl. Majestät / in Preuffen / aufs neue überſezet / mit / Jedes Capitels kurtzen Sumarien / auch beygefügten nöhtigen Parallelen / Königsberg / Verlegts Chriſtoph Gottf. Eckart. 1727.*

²²⁸ Minėtoje vietoje Kvantas kalba apie Prūsų Lietuvoje įkurtus naujus miestus, pastatytas bažnyčias ir jo įsakymu parengtą Naująjį Testamentą, tačiau neužsimena apie Karaliaučiaus universitete veikusį lietuvių kalbos seminarą, kurį pats prižiūrėjo.

Pirmiausia norėčiau suteikti daugiau žinių apie šią mažai žinomą knygą, po kurios netrukus pasirodė visos Biblijos leidimas. Frydricho I karūnavimo proga 1701 metais išspausdintas Naujasis Testamentas buvo išverstas slaviškuoju lietuvių dialektu, todėl Lietuvoje nuolat skambėjo skundai, kad vertimas ne visose vietovėse gerai suprantamas ir esąs per daug nutolęs nuo vokiško Liuterio teksto, be to, ketvirtinio formato knyga buvo nepatogi naudoti mokyklose. Todėl nuspręsta parengti naują Senojo ir Naujojo Testamento vertimą prūsiškąja lietuvių tarme. Užsitęsęs Senojo Testamento rengimui, anksčiau pasirodė naujos redakcijos Naujasis Testamentas. Jį išvertė ir parengė vyresnybės paskirti žinomi kalbos mokovai: Tilžės lietuvių parapijos kunigas Reinholdas Rozenbergas (jis mirė prieš pat baigiant rengti Naująjį Testamentą); Gumbinės kunigas Kristupas Rėbentišas²²⁹, pora metų anksčiau (1724 m. lapkričio 6 d.) iškeliaęs amžinybėn; Ragainės kunigas Jobas Naunynas, vėliau paskirtas į mirusio Rozenbergo vietą pamokslininku Tilžėje ir tarnavęs ten iki 1730 metų; didžiausią teksto dalį išvertė Valtarkiemio kunigas Pilypas Ruigys²³⁰, išgyvenęs iki 1749 metų. Šie vyrai, uoliai darbuodamiesi, išvertė Naująjį Testamentą ir tuo labai nusipelnė lietuvių tautai. Apie patį vertimą turiu štai ką pasakyti:

1. Buvo verčiama iš vokiškos Liuterio Biblijos, todėl visi šios vokiškos bažnytinės versijos privalumai ir trūkumai perkelti į lietuvišką Naująjį Testamentą. Ar nereikėjo verčiau pasekti Jono Rėzos pavyzdžiu? Juk jis jau prieš šimtmetį buvo pradėjęs redaguoti reikšmingą Bretkūno rankraštį ir išspausdino pagerintą psalmyną. Palieku atsakyti į šį klausimą tiems, kurie labiau vertina vertimą iš originalo, o ne verti-

²²⁹ Kristupas Rėbentišas (Rebentisch, apie 1682–1724), Gumbinės klebonas, dalyvavo svarstant H. Lyzijaus katekizmo (1719) vertimą.

²³⁰ Pilypas Ruigys (Ruhig, 1675–1749), Valtarkiemio klebonas, vienas iš Lyzijaus katekizmo (1719) vertėjų, jo giesmių išspausdinta 1732 m. giesmyne, vertė į lietuvių kalbą pamokslus iš Ch. Langenhanseno postilės (1750), parengė lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodyną (1747), studiją apie lietuvių kalbos kilmę, esmę ir savybes (1745), pirmasis publikavo tris lietuvių liaudies dainas.

mo vertimą. Tokios nuomonės buvo ir gerai mokantis lietuvių kalbą bei išmanantis lietuvių literatūrą Gotfrydas Ostermejeris iš Trempų. Savo *Lietuviškų giesmyių istorijoje*, išspausdintoje 1793, p. 263 jis pažymėjo, kad geriau vertėjai būtų rėmęsi 1701 metų kėdainiškuoju, o ne Liuterio Naujojo Testamento vertimu (a).

(a) Autorius apie tai rašo: „Tebūnie man leista čia įterpti vieną pastabą. Minėtas lietuviškas Naujasis Testamentas išverstas iš pirminio šaltinio. Jį vertė daug išsimokslinusių vyrų iš Pūsijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Vertimas pritaikytas protestantų parapijoms abiejuose kraštuose. Taip reikėjo elgtis rengiant ir naująjį leidimą – pasinaudoti šiuo vertimu. Bet pasielgta kitaip. 1727 metais išspausdintas Naujasis Testamentas, iš naujo išverstas iš vokiečių kalbos. Tai bereikalingas darbas, nes vertimas jau buvo. Jis iš tikrųjų pritaikytas abiem tarmėms – Prūsijos ir Lietuvos Didžiosios Kungaikštystės. 1701 metų leidime kai kurie lietuviški žodžiai, Prūsų Lietuvoje vartojami kitaip, išspausdinti skliausteliuose. Norint parengti Naująjį Testamentą prūsų lietuvių dialektu, reikėjo palikti tuos suprantamus variantus, o nežinomus – išbraukti. Taip būtų reikėję ne tik mažiau darbo, bet ir tekstas būtų buvęs geresnis, nes senasis vertimas daugelyje vietų tikslesnis už naująjį“.

2. Knyga sudaryta taip: greta lietuviško Naujojo Testamento teksto įdėtas Liuterio vokiškas vertimas. Aštuntinio formato puslapiuose tekstai atskirti vidurio linija, kiekviena lietuviška pastraipa ir beveik kiekviena eilutė visiškai atitinka Liuterio tekstą. Toks knygos sudarymas yra palengvinimas kalbos nemokančiam skaitytojui, o kalbos mokovui patogiau patikrinti lietuviško vertimo teisingumą. Mokykloms, kur mokoma vokiškai ir lietuviškai, bei parapijoms, kuriose pamokslai sakomi abiem kalbomis, toks knygos sudarymas buvo neabejotinai naudingas.

3. Daugelis psalmių, išspausdintų knygos pabaigoje, paimta iš 1625 metų Rėzos psalmyno ir tik nežymiai pataisytos. Čia taip pat dešiniojoje skiltyje įdėtas lietuvišką vertimą atitinkantis vokiškas tekstas. XVII amžiaus rašyba pakeista nauja ir pašalintos lietuvių kalbai nebūdingos raidės *h* ir *f*. Virš kiekvienos psalmės glaustai nurodytas jos turinys, to nebuvo Rėzos psalmyne. Atidžiai palyginus

abu psalmynus galima pastebėti, kad taisyta labai atsargiai, pakeisti tik kai kurie žodžiai, kurie XVIII amžiuje buvo nebesuprantami arba skambėjo kiek nepadoriai (a).

(a) Pavyzdžiui, Ps 2, 2 žodis *Pateptaghi*²³¹ pakeistas tinkamesniu – *Mofytaji*²³². Ps 27, 12 *falfchiwi luddininkai*²³³ teisingiau pakeista *newierni luddininkai*²³⁴. Ps 37, 30 vietoje *Nafrai Teifjo* padoriau parašyta *burna Teifjo*²³⁵. Ps 105, 37 ir 40 nesuprantami žodžiai *Plemmeja* ir *Piepalas* pakeisti suprantamesniais *Gimminū* ir *Putpellas*.

4. Be psalmių, šiame Naujajame Testamente išspausdinti tokie tekstai: pranašo Izaijo 53 skyrius iš Senojo Testamento kaip perikopė Didžiajam penktadieniui, ji išversta iš Liuterio Biblijos, toliau – penkios kitos sekmadieninės ištraukos, kurias į 1701 metų leidimą buvo įdėjęs Šusteris, Sir 15, 1–8 pašalinta, tačiau įdėta Iz 11, 1–5 Marijos Apreiškimo dienai. Šios ištraukos redaguotos pagal vokišką tekstą. Čia Iz 60 skyrius prasideda žodžiais *Kelkis, iffišwiejšk!*²³⁶, o ne *Kelkifi mano šwiefybe!*²³⁷, kaip buvo kėdainiškajame vertime.

5. Beje, iš Naujojo Testamento teksto pašalinti paralelūs variantai, jie liko tik keletoje cituojamų Senojo Testamento vietų. Atrodo, vertėjai nesinaudojo nei Bretkūno vertimu, nei 1701 metais išspausdintu Naujuoju Testamentu. Priešingu atveju jie nebūtų padarę tų nelemtų klaidų, kurios perspausdinamos visuose leidimuose iki pat paskutinės redakcijos XIX amžiuje, o jos padarytos daugiausia dėl to, kad klaidingai suprastas vokiškas tekstas (b).

(b) Iš tokių netikslumų, atsiradusių nesupratus vokiško teksto, galėtume paminėti šiuos: Apd 17, 11 esantis sakinyš *Diese waren die edelsten unter denen zu Thessalonisch* suprastas taip, tarsi būtų kalbama apie aukštą kilmę (*didžiausios*

²³¹ NT I Ps 2, 2: *Pateptaghi*.

²³² NT II Ps 2, 2: *Mofytaji*.

²³³ NT I Ps 27, 12: *Falfchiwi Liuddinikai*.

²³⁴ NT II Ps 27, 12: *ne wierni Luddinikai*.

²³⁵ NT I Ps 37, 30: *Teifjo Burna*.

²³⁶ NT II Iz 60, 1: *Kelkis iffišwiejšk*.

²³⁷ NT I Iz 60, 1: *Kelkifi šwiefybe mano*.

gimminés)²³⁸. Iš tiesų čia turimas galvoje kilnesnis ir geresnis Berėjos gyventojų mąstymas. Panašiai apsirikta ir Apd 1, 1, kur turima galvoje ne pasakyta kalba (*kalbą laikiau*)²³⁹, o parašytas raštas. Panašiai suklysta 1 Tim 3, 6; Fil 1, 15; 1 Tes 2, 16 ir kt. Bretkūnas ir Bitneris šias vietas buvo išvertę kur kas geriau. Jėgu vertėjai būtų pasižiūrėję į šių vyrų darbus, būtų geriau supratę Liuterio vokiško teksto prasmę.

§ 11

Praėjus aštuoneriems metams po vokiško–lietuviško Naujojo Testamento pasirodymo, būtent 1735 metais, pagaliau išspausdinta visa lietuviška Biblija. Po dviejų šimtmečių išsipildė tai, ko dar Reformacijos laikais karštai troško kilnusis hercogas Albrechtas – pamatyti lietuvių tautos rankose išverstą visą Šventąjį Raštą. Religijos istorijoje iš tiesų neįprastas reiškinys, kai protestantiška tauta, esmines religijos tiesas pažįstanti tik iš Biblijos, daugelį šimtmečių neturi Šventojo Rašto. Tiesa, Romos Bažnyčioje tautos neretai net tūkstantį ar daugiau metų neturėdavo į krašto kalbą išverstos Biblijos. Ši Bažnyčia lotynišką vertimą laiko svarbesniu už visus kitus vertimus ir net patį pirminį šaltinį, o religinės dogmos pagrįstos ne tik Šventuoju Raštu, todėl jos bendruomenėms vertimas nebuvo toks būtinas kaip Evangelikų Bažnyčiai. Tokio delsimo priežastis [Prūsijoje], kaip jau sakyta, buvo ne tautos abejingumas ar Šventąjį Raštą išmanančių bei kalbas mokančių vyrų stoka, o tai, kad po Albrechto mirties krašto vyresnybė neparodė trokštamo maloningo dėmesio ir nesiėmė tokių energingų priemonių lietuvių tautai apšviesti.

Plačiau pristatydamas pirmąją lietuvių kalba išspausdintą protestantišką Bibliją, pradėsiu ne nuo vertėjų triūso ar paties kūrinio kokybės įvertinimo, o nuo parengimo aplinkybių. Po 1709–1710

²³⁸ NT II Apd 17, 11: *Nėfa tie buvo didžiąufōs Gimminēs tarp tū Teffalonioj’*. NT I Apd 17, 11: *prakilnēfnes gimines*.

²³⁹ NT II Apd 1, 1: *Pirma Kalba tiefa laikiau, mielas Teopile*. NT I Apd 1, 1: *Pirma tiesa kalba parašem*.

metų maro šiame krašte beveik nebeliko gyventojų, todėl amžino atminimo karalius Frydrichas Vilhelmas I ryžtingai ėmėsi atkurti dykra virtusią Lietuvą: jis ne tik statydino naujas bažnyčias, kurdino kaimus bei miestus, bet ir pasikvietė į šį kraštą daugybę vokiečių kolonistų, kad įgyventų ištuštėjusias vietas ir įdirbtų apleistą žemę. Ypač dėmesingas karalius buvo dvasiniam ir religiniam tautos lavinimui. Netrukus švietimo lygis taip pakilo, kad beveik kiekvienas didesnis kaimas turėjo savo mokyklą. Aukštesniajai Tilžės provincijos mokyklai buvo skirtas specialus lietuvių kalbos mokytojas, o Karaliaučiuje įsteigtas seminaras²⁴⁰ studijuojantiems lietuviams (a).

(a) Būtų pageidautina, kad mūsų didžiai gerbiama krašto vyresnybė, nemirtingą švietimo globėjos šlovę pelnusi pačiu nelaimingiausiu Prūsijos valstybei laikotarpiu, su tokiu pat rūpesčiu imtų globoti Lietuvos mokymo įstaigose didžiausią lietuvių tautos brangenybę – jos kalbą! Šviesti tautą ir taurinti tautos dvasią galima tik per gimtąją kalbą, nes ji atkelia tautos sielos vartus didelėms ir vaisingoms idėjoms. Vienne laikraštyje (*Jen. Lit. Zeit. Intell. Bl. 59, Nov. 1814*) išspausdintas straipsnis, atsiųstas tariamai iš Gumbinės, kurio autorius teigia, esą patartina išstumti lietuvių kalbą ir jau atėjęs laikas tai padaryti²⁴¹. Tokios mintys rodo menkas autoriaus filologines žinias. Juk išplėšus iš tautos jos didžiausią turtą – kalbą (kurią gavo iš Dievo), būtų užtrenktos duris bet kokiame gilesniam žinojimui ir sunaikintas tautos charakteris. Iš tiesų, argi galima kokiomis nors priemonėmis išguiti kalbą, kurią šiandien vartoja milijonas žmonių? Net Napoleono tironija nepajėgė atimti kalbos iš vokiečių tautos. O kaip būtų buvę skaudu kilniesiems vokiečiams, verčiamiems brangią iš protėvių paveldėtą didžiaviryių kalbą pakeisti švelnia ir išdailinta prancūzų kalba. Jau vien tokia mintis yra nekilni ir nederanti humanistinį išsilavinimą turinčiam vyrui, taigi neverta ieškoti daugiau kontrargumentų.

²⁴⁰ Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras, įkurtas Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo I, rengė lietuvių kalbą mokančius kunigus lietuviškoms Prūsijos parapijoms, jį lankė daugiausia vokiečiai, veikė 1718–1944 m. M. L. Rėza reformavo šią įstaigą, jai vadovavo ir pats dėstė 1810–1840 m.

²⁴¹ Straipsnis išspausdintas Jenos literatūrinio laikraščio *Jenaische Zeitung* priede *Intelligenzblatt* (1814, Nr. 59, p. 465–466). Nepasirašęs autorius teigia, kad atėjo laikas pačių lietuvių labai išstumti lietuvių kalbą ir sulieti lietuvius su vokiečiais. Kliūtis tai padaryti, jo manymu, yra nepagrįstas kai kurių kunigų priešinimasis. Į šį rašinį atsiliepė Plybiškės kunigas Zygfrydas Ostermejeris

Kalbant apie lietuvišką seminarą Karaliaučiuje reikia pasakyti, kad iš šios įstaigos išėjo tokie puikūs vyrai kaip Donelaitis²⁴², Ruigys²⁴³, Milkus²⁴⁴ ir kt., kurie buvo savo tautos pažiba, todėl būtina išsaugoti šią mūsų dorų protėvių įsteigtą instituciją. Tačiau ji turėtų lavinti asmenis jau turinčius gerus lietuvių kalbos pagrindus ir jokių būdu negaišti brangaus laiko mokant gramatikos pradmenų (kaip yra dabar, stingant pasirengusių seminaristų). Tačiau ši įstaiga negalės pasiekti tikslo, dėl kurio ji buvo įkurta, jeigu Lietuvos gimnazijose ir mokyklose – Tilžėje, Gumbinėje, Įsrutyje ir kitose vietovėse – lietuvių kalba nebus dėstoma šalia kitų mokslų, o stojantiesiems į universiteto Teologijos fakultetą ir skiriamams pamokslininko tarnybon asmenims nebus įvestas lietuvių kalbos egzaminas. Pasekmės gali būti rimtos ir skaudžios. Greitai gali atsitikti taip (ir tikrai atsitiks), kad pristigs kalbą mokančių mokytojų ir pamokslininkų, todėl šis kraštas vėl pradės grimzti į barbarybės tamsą. Nėra ko tikėtis, kad tautos dvasią pakels svetimšaliai mokytojai, nemylintys tos tautos kalbos ir prie kurių nelinksta lietuvių širdys. Krašto istorija rodo, kad viskas, kas iki šiol padaryta keliant tautos dvasingumą ir vystant jos literatūrą, yra tame krašte gimusių vyrų nuopelnas, tokių kaip Mažvydas, Vilentas, Bretkūnas, Donelaitis, Milkus ir kiti. Todėl kiekvienas taurus žmogus turėtų trokšti, kad nemirtingųjų regentų darbai (Frydrichas Vilhelmas I įsteigė lietuvių kalbos mokytojo vietą Tilžės

(1759–1821), Gotfrydo Ostermejerio sūnus, buvęs Karaliaučiaus Lietuvių kalbos seminaro docentas. Jis parašė oponuojantį traktatą (1817).

²⁴² Kristijonas Donelaitis (1714–1780), lietuvių literatūros pradininkas, Tolminkiemio kunigas. Rėza pirmasis išleido jo poemą *Metai* (1818) ir pasakėčias (1824), tuos kūrinius naudojo kaip mokymo medžiagą pats dėstydamas Lietuvių kalbos seminare. Šis paliudijimas apie Donelaitį yra vienas iš argumentų, patvirtinančių, kad Donelaitis buvo šio seminaro narys, nes XVIII a. vidurio seminaro dokumentai neišliko arba jų iki šiol nepavyko rasti.

²⁴³ Čia minimas Povilas Frydrichas Ruigys (Ruhig, apie 1725–po 1781), garsaus filologo Pilypo Ruigio sūnus. Studijuodamas Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakultete dėstė Lietuvių kalbos seminare (1743–1747), mokymo tikslams parengė lietuvių kalbos gramatiką, kuri išspausdinta kartu su jo tėvo sudarytu žodynu (1747).

²⁴⁴ Sprendžiant iš pavardžių išdėstymo chronologijos, čia minimas Kristijonas Gotlybas Milkus (Mielcke, 1733–1807), lietuviškų religinių raštų rengėjas Petro Gotlybo Milkaus, buvusio Lietuvių kalbos seminaro docento, sūnus, Palkalnio kantorius. Parengė lietuvių kalbos žodyną ir gramatiką (1800), giesmyną (1806), parašė pirmą pasaulietinio turinio grožinį kūrinių poemą *Pilkainis* (išsp. po mirties), iš dalies originalią pamokslų knygą *Mišknųgyos* (1800). Kitame veikalė (*Geschichte und Verfassung des Littauischen Seminariums*, 1811, p. 62) Rėza dar kartą pabrėžia K. G. Milkaus ryšį su Karaliaučiaus Lietuvių kalbos seminaru.

gimnazijoje) ir jų didžiai naudingi potvarkiai (1735 m. Lietuvių kalbos seminaro nariams suteikta teisė trejus metus gauti nemokamą maitinimą) būtų pavyzdžiu ir šiandien, ir lietuvių kalbos būtų mokoma visose tam tinkamose įstaigose. Galėtų pasistengti ir patys lietuvių pamokslininkai bei dvasininkai ir, leisdami savo sūnus bei giminaičius į universitetą, pasirūpintų suteikti jiems elementarių lietuvių kalbos žinių, nesitikėdami, kad seminarų vadovai²⁴⁵ mostelės burtų lazdele ir net skaityti nemokančius asmenis pavers puikiais kalbos žinovais. Žvelgiant iš dangaus kilniesiems kunigaikščiams Albrechtui ir Frydrichui Vilhelmui, kurie buvo palankūs mūsų tautai, galiu prisiekti, kad šie norai mano širdyje kyla tik iš gilos meilės skatinamo troškimo taurinti savo tėvynę.

Norėdamas iš esmės pagerinti mokyklų reikalus, karalius vykdytojais pasirinko puikius vyrus – itin nusipelnusių daktarą Frančą Albrechtą²⁴⁶ Šulcą, daktarą Lyzijų²⁴⁷ ir Žilių kunigą Engelį²⁴⁸, jie iki šiol su didžiausiu dėkingumu minimi mūsų krašte. Šių vyrų pastangomis dabar beveik kiekvienas lietuvis moka skaityti ir rašyti. Kadangi tikybos pamokos yra svarbiausia disciplina mokyklose (jos privalomos visoms ugdymo įstaigoms), buvo pasigesta svarbiausios religijos mokymo priemonės – lietuviškos Biblijos. Norėdamas įduoti mokiniams ir mokytojams į rankas Dievo žodžio knygą, monarchas pavedė tuometiniam vyriausiajam rūmų pamokslininkui daktarui Kvantui sutelkti krašto dvasininkus ir parengti Šventąjį Raštą. Maloningasis karalius iš karto skyrė vertimui ir spausdinimui reikalingų lėšų, todėl netrukus darbas sėkmingai pajudėjo. Naujuoju Testamentu rūpintis nebereikėjo, nes

²⁴⁵ Karaliaučiaus universitete Teologijos fakultete nuo 1728 m. daugiau kaip 200 metų veikė ir Lenkų kalbos seminaras, įkurtas lenkų tautybės studentų iniciatyva. Iš pradžių abu seminarus prižiūrėjo tas pats inspektorius, nuo XIX a. pr. Lietuvių ir Lenkų kalbų seminarai turėjo atskirus inspektorių.

²⁴⁶ Šio veikalo § 8 Rėza jo vardus rašo *Franz Albert*, būtent taip pasirašinėjo pats Šulcas. Tačiau kartais (kaip ir šiuo atveju) vartojama germanizuota to paties vardo forma *Albrecht*.

²⁴⁷ Henrichas Lyzijus (Lysius, 1670–1731), pirmasis Frydricho kolegijos direktorius, pirmasis Lietuvių kalbos seminaro inspektorius (1718–apie 1720), Karaliaučiaus universiteto profesorius, 1719 m. organizavo naujo dvikalbio (vokiečių ir lietuvių) Liuterio katekizmo vertimą, kurį perredagavę išleido lietuvių kunigai, vadovaujami Žilių kunigo Gabrieliaus Engelio.

²⁴⁸ Gabrielius Engelis (Engel, 1665–1761), Žilių kunigas, vienas Prūsijos švietimo reformos organizatorių.

šis jau 1727 metais buvo išspausdintas greta Liuterio vertimo. Beliko pašalinti vokišką tekstą ir išspausdinti vien lietuvišką dalį. Todėl iš pradžių imtasi Senojo Testamento vertimo. Bet ir jo nebūtų reikėję versti iš naujo, jeigu, sekant Rėzos pavyzdžiu, pagrindu būtų buvęs paimtas Bretkūno rankraštis ir tinkamai, kur to reikėjo, iš naujo redaguojamas. Tačiau nusprendus parengti lietuvišką Bibliją, visiškai atitinkančią Liuterio vertimą, vėl buvo verčiama iš vokiečių kalbos. Senąjį Testamentą vertė abu aukščiau minėti vyrai, jau darbavęsi prie Naujojo Testamento, būtent Tilžės kunigas Jobas Naunynas ir Valtarkiemio kunigas Pilypas Ruigys. Pirmasis neišvydo užbaigto darbo, jis mirė 1730 metais. Netrukus gretas papildė daugelis nusipelnusių ir dievobaimingų pamokslininkų, jie ryžtingai tęsė darbą. Tai buvo Želvos kunigas Kristijonas Štimeris²⁴⁹, miręs 1749²⁵⁰ metais; Klaipėdos kunigas Abraomas Dovydas Liuneburgas²⁵¹, gyvenęs iki 1743 metų; Skaisgiriuose iki 1740 metų kunigavęs Adomas Frydrichas Šimelpfenigis²⁵², Verdainės kunigas Fabijonas Kalau²⁵³, miręs 1747 metais; Įsruties kunigas Adomas Henrichas Pilgrimas²⁵⁴, miręs 1757 metais; Papelkių kunigas Adomas Frydrichas Šimelpfenigis jaunesnysis²⁵⁵, išgyvenęs iki

²⁴⁹ Kristijonas Štimeris (Stimehr, 1676–1750), Želvos klebonas, dalyvavo peržiūrint Lyzjiaus organizuoto lietuviško katekizmo vertimo (1719) rankraštį.

²⁵⁰ Iš tikrųjų 1750 m.

²⁵¹ Abraomas Dovydas Liuneburgas (Lüneburg, 1670–1743), Klaipėdos lietuvių kunigas, vienas iš Lyzjiaus katekizmo (1719) tikrintojų, rengė giesmes, dvi jų išspausdintos 1732 m. lietuviškame giesmyne, išvertė dalį Naujojo Testamento (1727) ir vieną Biblijos (1735) knygą.

²⁵² Adomas Frydrichas Šimelpfenigis vyresnysis (Schimmelpfennig, 1677–1740), Skaisgirių klebonas, vienas iš Lyzjiaus katekizmo (1719) tikrintojų.

²⁵³ Fabijonas Kalau (Kalau, 1691–1747), Juodlaukių, Verdainės kunigas; vienas iš Lyzjiaus katekizmo (1719) tikrintojų.

²⁵⁴ Adomas Henrichas Pilgrimas (Pilgrim, 1702–1757), Įsruties lietuvių kunigas, vertė vokiečių religinių autorių J. Hübnerio (1742) ir Ch. Langhanseno (1750) religinius raštus į lietuvių kalbą.

²⁵⁵ Adomas Frydrichas Šimelpfenigis jaunesnysis (Schimmelpfennig, 1699–1763), Papelkių klebonas, Lietuvių kalbos seminaro klausytojas ir greičiausiai docentas, apie 50 jo parengtų giesmių išspausdinta 1732 m. J. Berento giesmyne. Rengė iš naujo redaguoto oficialiojo lietuviško giesmyno leidimus, vertė iš vokiečių kalbos religinius raštus, rašė lietuviškas epigramas ir proginius eilėraščius.

1763 metų; ir Kalininkų kunigas Kristupas Šperberis²⁵⁶, miręs 1752 metais. Šie vyrai buvo taip pasidalinę darba: vieni vertė Senojo Testamento Istorines knygas, kiti – Pranašų knygas, o treči – Apokrifus. Vertėjai dažnai rinkdavosi draugėn ir aptardavo sunkesnes teksto vietas. Visam darbui vadovavo ir jį prižiūrėjo Įsruties senjoras ir vyskupas Jonas Berentas²⁵⁷. Jis dar kartą atidžiai lygino lietuviškus tekstus ir rūpestingai juos redagavo. Šiame darbe jis turėjo ištikimą padėjėją, tai – veiklus ir gabus Jurbarko kunigas Petras Gotlybas Milkus²⁵⁸. Jis skaitė be galo varginančią viso teksto korektūrą ir talkino verčiant kai kurias Biblijos knygas. Ateinančios kartos niekada nepamirš, koki didžiulį darbą atliko šie uolūs ir atkaklūs vyrai. Vargiai rastume suprantamiau, sklandžiau ir dailiau išverstą Šventąjį Raštą. Jų darbas bus vertinamas kaip garbingas žmogaus dvasios paminklas, kol bus gyva lietuvių tauta. Tiesa, kai kurias vietas dar būtų galima pakoreguoti ir patikslinti remiantis originalo tekstu (tai padaryta rengiant paskutinį pataisytą Biblijos leidimą), tačiau vargu ar koks nors naujas vertimas galėtų pranokti šį skambumų, harmoninga periodų struktūra ir tauriu ekspresyvumu. Tokios būtų bendros pastabos. Dabar išsamiau aprašysiu visą kūrinį, kuris dideliame lietuvių tautos džiaugsmui pasirodė Karaliaučiuje 1735 metų pabaigoje (a).

(a) Knygos pavadinimas yra toks: *Biblia, tai effi: Wiſſas ſwentas Raſtas ſeno ir naujo Teſtamento, pagal wokiſką perguldimą D. Mertino Luteraus, ſu kiekwiemo Perſkyrimo trumpu Praneſimmu ir reikalingu Paſzenklinnimu tū paczū 3odzū, kurrie kittiſe Perſkyrimūſe randomi nū kellū Mokytojū Lietuwoj’ lietuwiſkay*

²⁵⁶ Kristupas Šperberis (Sperber, 1674–1752), Įsės, Kaukėnų, Verdainės precentorius, Kalininkų klebonas.

²⁵⁷ Jonas Berentas (Behrendt, 1667–1737), Įsruties superintendantas, buvo vienas Lyzijaus katekizmo vertimo (1719) redaktorių, J. J. Kvantio pavedimu parengė naują lietuvišką giesmyną (1732), išvertė į lietuvių kalbą oficialiąją Bažnyčios agendą (1730).

²⁵⁸ Petras Gotlybas Milkus (Mielcke, 1693–1753), Jurbarko, vėliau Mielkiemio kunigas, lietuviškų religinių raštų (Naujojo Testamento, 1727, Biblijos, 1735) rengėjas, giesmių, valdžios įsakų vertėjas, Lietuvių kalbos seminaro docentas (apie 1724–1725). Seminarą lankė ar jame dėstė visi trys jo sūnūs.

*pergulditas. Karalauczyje 1735. Išspausťas pas J. E. Artungą*²⁵⁹. Prieš Pranašų knygas įdėtas atskiras titulinis puslapis, kuriame parašyta: *Prarakai su tomis Knygomis, kurros waddinnamos Apokrypa* ir t. t. 1734. Titulinis puslapis yra ir prieš Naujį Testamentą: *Naujas Testamentas musų Pono bey Išganytojo Jezaus Kristaus, lietuwišskay* ir t. t. *Karalauczy. 1735.*

1. Kalbant apie Senojo Testamento lietuvišką tekstą, tinka tos pačios pastabos, kurias nurodžiau § 10, kalbėdamas apie Naujį Testamentą, būtent jo pagrindu paimta liuteriška versija ir tiksliai perteiktas kiekvienas žodis bei vaizdas. Tokio sprendimo priežastį atskleidžia Arnoltas savo *Bažnyčios istorijoje*²⁶⁰, p. 714: *Verčiant lietuwišką Bibliją buvo laikomasi Liuterio vertimo, taip stengtasi pasitarnauti toms parapijoms, kuriose pamokslai sakomi vokiečių ir lietuwių kalbomis, t. y. buvo siekiama, kad nesiskirtų Šventojo Rašto tekstai.* Panašiai, tik kur kas išsamiau, tokį liuterizavimą bando pateisinti ir daktaras Kvantas savo pratarinėje Senajam Testamentui²⁶¹ (a).

(a) § 9²⁶² jis taip rašo: *Pagrindu paimtas Liuterio vertimas, tačiau ne todėl, kad jis būtų laikomas tobulu. Mes gerai suprantame, kad nei Liuterio, nei koks nors kitas vertimas negali prilygti originalui. Liuteris ir pats nelaikė savo vertimo nepriekaištingu ir apie tai Lib. De Schemhamphorasch*²⁶³ *yra taip pasakęs: „Jeigu*

²⁵⁹ Biblia, / Tai efi: / Wiffas / Szwentas / Raťztas, / Seno ir Naujo / Teftamento, / Pagal Wokifzka Perguldima / D. Mertino Luteraus / Su / kiekwienu Perfkyrimo / trumpu Praneźzimu, / ir / reikalingu Paźenklinnimu tų paczų 3odzių / kurrie kittofe Perfkyrimofe randami, / Nū kelū / Mokytojū Lietuwoj; / Lietuwišskay pėrgulditytas. / Karalauczyje, 1735. / Ráťztais išpáuftas pas Joną Artungą, o pardūdamas / pas Pilippą Kriťtupą Kanterį. – Johanna Heinricha Hartungas, Karaliaučiaus spaustuvininkas, savarankišką veiklą pradėjo 1734 m., turėjo išskirtinę teisę leisti akademinius leidinius ir Biblijas. Hartungų spaustuvė veikė iki 1871 m.

²⁶⁰ Daniel Heinrich Arnoldt, *Kurzgefasste Kirchengeschichte des Königreichs Preussen, Königsberg, 1769.*

²⁶¹ Turima galvoje bendra pratarinė visai Biblijai.

²⁶² 1735 m. leidimo Kvantos pratarinė yra be paginacijos ir nėra suskirstyta paragrafais. Rėza ne visai tiksliai (kai ką praleisdamas) cituoja Kvantos tekstą, tačiau Kvantos cituojamų autorių žodžiai perteikti adekvačiai [p. 13]. 1755 m. leidime Kvantos pratarinė suskirstyta į 13 paragrafų. Cituojama vieta iš 1755 m. leidimo § 9.

²⁶³ Martin Luther, *Vom SchemHam[phoras]: und vom Geschlecht Christi, Wittenberg, M. D. XLIII.*

man priekaištausite ir mane peiksite, kad versdamas kai kur suklydau, priimsiu tai su dėkingumu. O kaip dažnai klydo ir Jeronimas! Verčiant iš vienos kalbos į kitą dažnai atsitinka kaip su gardžiais kvepiančiais vaistais, kuriuos perpilame iš vieno indo į kitą: kad ir kokie atsargūs būtume, dalis aromato išnyksta ore, ir visiškai teisus buvo anglas James'as Howelas (Epistol. London. Sept. VI, n. 27)²⁶⁴ lygindamas vertimą su turkiškais sienų apmušalais, kurie „dailūs iš gerosios pusės, tačiau išvirkščiojoje matosi mazgeliai ir siūlgaliai“²⁶⁵. Šie vertėjai rėmėsi iš dalies ir kitų tautų pavyzdžiais, o jos savo Biblijas buvo išsivertusios iš Liuterio, tai vertimai į žemutinių saksų, vėdu, švedų, danių, suomių, laplandų, islandų ir lenkų kalbas; kita vertus, vertimas buvo pritaikomas toms lietuvių parapijoms, kuriose pamokslai sakomi vokiečių ir lietuvių kalbomis, ir buvo siekiama suartinti tekstus.

Nors toks rengimo būdas turėjo privalumų, tačiau, kita vertus, padarė žalos lietuvių kalbai. Būtent tuo ir aiškintinas lietuviškos išraiškos germanizavimas ir tai, kad lietuviškoje Biblijoje atsirado daugybė vokiškų žodžių, žodžių junginių ir frazeologizmų.

2. Vertėjų buvo daug, o jų gabumai – skirtingi, todėl nereikia stebėtis, kad ne visos knygos išverstos vienodai gerai ir ne visos yra vienodos vertės. Apskritai viso teksto lietuviška išraiška yra sklandi, suprantama, harmoninga, įtaigi ir tauri, o kiekviena knyga turi savitą charakterį ir yra paženklinta vertėjo dvasios žymės. Gryniausia ir geriausia lietuvių kalba išverstos Pranašų knygos. Izaijo knygos vertėjas vertė poetiškiausiai ir sugebėjo pakilti iki hebrajų poeto aukštumų. Toks pat pavyzdingas yra ir Jobo knygos bei Patarlių knygos vertimas, nors vertėjams teko susidurti su dideliais sunkumais. Istorinės knygos išverstos ne taip gerai. Čia pasitaiko netikslumų, rodančių, kad nepakankamai suprastas tekstas. Išimtis – trečioji Mozės knyga²⁶⁵; vertėjas kai kuriose vietose išdrįso nukrypti nuo Liuterio vertimo ir pasirėmė originalo tekstu ar pasinaudojo naudingais komentarais. Išsamiau išdėstyti vertinimo argumentus skaitytojas ras mano *Pastabose apie lietuviškos Biblijos vertimą*²⁶⁶.

²⁶⁴ James Howel, *Epistula Books*, London, 1657.

²⁶⁵ Senojo Testamento Penkiaknygėje tai Kunigų knyga.

²⁶⁶ *Anmerkungen*, 1816.

3. Psalmės perspausdintos iš 1727 metų Naujojo Testamento leidimo, kur jos buvo įdėtos kaip priedas. Iš esmės tai – Rėzos tekstas, parengtas XVII amžiaus pradžioje, o šis savo ruožtu paimtas iš 1580 metų Jono Bretkūno vertimo rankraščio. Atidžiai palyginus šį aptariamą vertimą su Bretkūno darbu, akivaizdu, kad jį keitė įvairių redaktorių plunksna (a).

(a) Bretkūno rankraštyje Ps 51, 9 skamba taip: *Atgriekauk mannę Yfopu*²⁶⁷, Rėzos psalmyne: *Apflakstyk mannę Ysopu*²⁶⁸. Pastarasis pasakymas išliko ir vėlesniuose Biblijos leidimuose. Bretkūno rankraštyje Ps 73, 23 išversta: *Nėfa tu laikai nutwéres dėšinė maną. Tu weddi mannę pagal tawo Parodós, ir paskui garbėje priimmi mannę*²⁶⁹. O 1727 m. Naujajame Testamente: *Nės tu laikai mannę prie mano dėšinės. Tu weddi mannę pagal lawo Rodą ir galaušey su garbe mannę priimmi*²⁷⁰.

Bretkūnas daugiausia vertė iš originalo teksto, Rėza perdirbo psalmes pagal liuterišką versiją, o 1727 metų Naujojo Testamento parengėjai savo ruožtu redagavo kai kurias Rėzos psalmyno frazes, kurios tuo metu atrodė nebesuprantamos. Pagaliau ir 1735 metų visos Biblijos leidėjai dar šen bei ten pataisė, tačiau jie tik pakeitė kai kuriuos veiksmožodžius, daiktavardžius ir įvardžius (b).

(b) Tai matyti šiose vietose: 1727 m. leidime Ps 51, 12 parašyta: *Daryk manije Diewe cзыftą Szirdi*²⁷¹, 1735 m. Biblijos leidime – *Išprowik manije Diewe cзыftą Szirdi*. Pirmosios psalmės pirmojoje eilutėje buvęs sakinyš *kurfai ne waikšczoja furinkimme*²⁷² pakeistas taip: *kurfai ne myl draugystę*. 139 psalmė 1727 m. leidime prasideda taip: *Wiešpatie, tu išmeginni mannę*²⁷³, o 1735 m. Biblijoje: *Ponež Diewe, tu išmeginni mannę*. Rėzos psalmyne Ps 40, 5 pabaigoje parašyta – *Neigi*

²⁶⁷ BB Ps 51, 9: *Atgriekauk mane Jfopu*.

²⁶⁸ RP Ps 51, 9: *Apflakyk mannę Jfopu*.

²⁶⁹ BB Ps 73, 23–24: *Nefa tu mane laikai nutweres defchine mana. Tu weddi mane pagal tawa parados. Jr paškui garbeia priimi*.

²⁷⁰ NT I Ps 73, 24: *Nės tu laikai manne prie mano Defšinės. Tu weddi manne pagal lawa Roda ir gallaušey su Garbe manne priimi*.

²⁷¹ NT II Ps 51, 12: *Daryk manije Diewe cзыfta Szirdi*.

²⁷² NT II Ps 1, 1: *kurfai ne waikšćioj Rodoje Diwonefibijanczujų*.

²⁷³ NT II Ps 139, 1: *Wiešpatie, tu išmėginni manne*.

*gręžiafi Puikumpi ir Mellūjenczumpi*²⁷⁴, o 1735 m. leidime – *Neigi gręžiafi prie puikujū ir mellūjanczujū*. Iš tų pavyzdžių matome, kad taisyta nežymiai, daugiau žiūrėta gramatinės išraiškos, o ne prasmės klaidų.

4. Naujojo Testamento tekstas liko beveik toks pat, koks buvo išspausdintas 1727 metais. Lygindamas abiejų leidimų tekstus, radau tik keletą visai nežymių pataisymų. Šen bei ten skliausteliuose įterptas paaiškinamasis žodis. Tačiau yra reikšmingų spragų bei praleidimų, kurių nebuvo 1727 metų leidime. Pavyzdžiui, Lk 18, 20 trūksta penktojo Dievo įsakymo – *Du sollst nicht töten*²⁷⁵; 1 Tim 4, 13 *Halt an mit Lesen, mit Ermahnen, mit Lehren*²⁷⁶ praleista *mit Ermahnen*²⁷⁷; Apreiškime Jonui 20, 12 pasigendame žodžių – *Und ein andres Buch wird aufgetan, welches ist das Leben*²⁷⁸. Šios ir kitos svarbios vietos praleistos ir 1755 metų leidime, todėl iš naujo redaguodamas Bibliją stropiai stengiausi jas įrašyti ten, kur ir turėjo būti.

5. Visų Senojo ir Naujojo Testamento skyrių turinių santraukos paimitos iš 1545 metų Liuterio Biblijos leidimo, kuris ir buvo minimo vertimo pagrindas. Paralelių vietų labai nedaug, jos pasitaiko tik tais atvejais, kai Senajame Testamente aiškiai apeliuojama į Naująjį Testamentą, o Naujajame – į Senąjį. Nuorodos į Evangelijų ir Laiškų vietas, kurios skaitomos sekmadieniais ir šventadieniais, papildytos nuorodomis vietų, skaitytinų per Marijos ir Apaštalų dienas. Naujojo Testamento pabaigoje įdėtas sąrašas, kuriame nurodomos per visus metus skaitytinos vietos, tai įvairios Senojo Testamento ištraukos, pakeičiančios Laiškų citatas. Prie Biblijos knygų pateikiamos trejopos nuorodos. Pirmoji, išspausdinta prieš pirmąjį Senojo Testamento skyrių, nukreipia į istorinius ir pamokomus raštus. Antroji nuoroda įdėta tituliniam puslapyje prieš Pranašus, ji orientuoja į Pranašų

²⁷⁴ RP Ps 40, 5: *neigi gręžiafi Puikumpiumpj ir Mellūjantziumpj*.

²⁷⁵ Nežudyk (vok.).

²⁷⁶ B I 1 Tim 4, 13: *Ne paláuk skaityti, mokiti, ikk man ateinant*. ŠvR 1999 ta pati eilutė: *Kol atvyksiu, užsiiminėk skaitymu, raginimu, mokymu*.

²⁷⁷ Raginimu (vok.).

²⁷⁸ ŠvR 1999: *Ir buvo atversta dar viena, būtent gyvenimo knyga*.

knygas ir Apokrifus. Trečioji nurodo Naujojo Testamento knygas, ją randame Naujojo Testamento titulinio lapo antroje pusėje. Prie kiekvienos Biblijos knygos yra nurodyti jos skyrių numeriai²⁷⁹.

6. Be to, šioje knygoje yra dvi pratarinės, viena parašyta lietuviškai, kita – vokiškai. Prieš jas įdėta dedikacija karaliui Frydrichui Vilhelmui I, kurioje ne tik pabrėžiamas valdovo rūpestis dėl lietuviškos Biblijos, bet pašlovinami ir kiti nuopelnai, laikomi nemirtingu jo malonės paminklu, tai – naujų miestų statyba ir bažnyčių kūrimas Lietuvoje. Dedikaciją parašė vyriausiasis rūmų pamokslininkas ir pirmasis teologijos profesorius daktaras Kvantas, karališkosios vyriausybės pavedimu organizavęs Biblijos vertimą ir jos spausdinimą. Toliau įdėta gana plati taip pat jo parašyta vokiška pratarinė lietuviškai Biblijai. Čia autorius grįžta į Albrechto laikus, pamini ne tik Bibliją, bet ir kitus lietuviškus raštus, papasakoja apie Bretkūno vertimą, Jono Rėzos psalmyną, 1701 metų Naująjį Testamentą ir pagaliau jam pačia prižiūrint parengtą Bibliją, išspausdintą 1735 metų spalio mėnesį. Šioje pratarinėje randama reikšmingų žinių iš lietuvių literatūros istorijos. Antroji pratarinė yra lietuviška, ji labai trumpa, o parašė Įsruties superintendantas Jonas Berentas, šio pirmojo Biblijos vertimo redaktorius. Jos turinys yra parenetiškas²⁸⁰, raginantis skaitytoją uoliai skaityti Dievo žodį, o Biblijos vertėjai paminimi tik tarp kitko, nenurodant jų pavardžių.

§ 12

Kokia laukta dovana romiai lietuvių tautai buvo ši pirmoji Biblija ir koks džiaugsmingas troškimas išsipildė visiems Dievo žodžio mylėtojams, galėjusiems įsigyti šventąją knygą – brangiausią lobį savo namams! Tai patvirtina aplinkybė, kad jau XVIII amžiaus viduryje šis

²⁷⁹ 1735 m. Biblijoje Senojo ir Naujojo Testamento priešlapiuose nurodyta, kiek skyrių (vadinamųjų „Surašimas [...] Knygų“) yra kiekvienoje knygoje, pvz., I Mozės knyga – 50 skyrių, II Mozės knyga – 40 skyrių ir t. t.

²⁸⁰ Padrašinantis, iš gr. „parenezé“ – „padrašinimas“.

pirmasis dideliu tiražu išleistas leidimas buvo visas išpirktas ir teko kuo skubiausiai pradėti rengti naują. Tas pats energingas religinių raštų skleidėjas, kuriam Lietuva dėkinga ne tik už pirmąją Bibliją, bet ir už naują giesmyną²⁸¹, daktaras Johanas Jakobas Kvantas, antrą kartą ėmėsi aprūpinti Lietuvos gyventojus Biblija. Šį kartą nekilo tokių didelių sunkumų, nes knygos jau buvo išverstos ir beliko šiek tiek poredaguoti tekstą. Tačiau reikėjo rasti leidėją, kuris savo lėšomis išspausdintų Biblijos knygas, nes buvo nekuklu po tokio trumpo laiko vėl tikėtis karališkojo dosnumo. Greitai toks leidėjas atsirado, tai buvo Pilypas Kristupas Kanteris²⁸². Pagirtino patriotiškumo įkvėptas, savo oficinoje jis spausdino Prūsijai reikalingas religines knygas ir mokyklinius vadovėlius. Netrukus buvo rasta gabių ir išmintingų vyrų, galinčių peržiūrėti ir pakoreguoti lietuvišką tekstą. Juk dar buvo gyvi du nusipelnę dvasininkai, pirmojo Biblijos leidimo bendradarbiai – Papelkių kunigas Adomas Frydrichas Šimelpfenigis ir Įsruties kunigas Adomas Heinrichas Pilgrimas. Jiedu pasiryžo dar kartą aukoti savo laiką ir jėgas naujam Biblijos leidimui. Pirmasis ėmėsi redaguoti ir taisyti tekstą, o antrasis kantriai skaitė Biblijos korektūras. Abiejų vyrų sėkmingas darbas atnešė puikų rezultatą, nes jau 1755 metų pradžioje galėjo būti išspausdintas antrasis lietuviškos Biblijos leidimas. Apie pirmąjį leidimą esu išsamiai pasakojęs ankstesniame skyriuje, o dabar tebūnie leista trumpai apžvelgti, kuo skiriasi 1735 ir 1755 metų leidimai. Antrojo leidimo struktūra iš

²⁸¹ Čia minimas Jono Berento parengtas naujas oficialus lietuviškas giesmynas: *Изнануо / perweizdėtos ir pagerintos / Giefmiū / Knygos / kurrūfe / brangiāufios fenos ir naujos / Giefmes / turalzytos [...] Karalaučyuje, Anno 1732 / Iffpauftos Jono Prideriko Reufnero. – Istoriografijoje jis dažnai vadinamas Kvantto-Berento giesmynu.*

²⁸² Pilypas Kristupas Kanteris (Kanter) – Karaliaučiaus spaustuvininkų dinastijos atstovas. 1732 m. spaustuvei suteikta karališkoji privilegija leisti J. J. Kvanto iniciatyva ir vėliau parengtus giesmynus, Bibliją bei Naująjį Testamentą Prūsijos vietinėmis kalbomis. Kvanto Biblija buvo pirmasis ir žymiausias P. K. Kanterio leidinys lietuvių kalba, po tėvo mirties privilegija naudojosi sūnus Danielius Kristupas. Spaustuvė leido ne tik religinio turinio, bet ir filologines, grožinės literatūros knygas, Prūsijos valdžios įsakus (žr. Domas Kaunas, *Mažosios Lietuvos knyga*, p. 53, 55–56).

esmės išliko ta pati, sutampa net lankų ir puslapių skaičius. Toks atitikimas turėjo didelių privalumų, nes daugelis žmonių dar naudojosi pirmojo leidimo egzemplioriais, taigi nei bažnyčiose, nei mokyklose nekilo jokių nesklandumų. Vis dėlto reikia atkreipti dėmesį į šiuos antrojo lietuviškos Biblijos leidimo ypatumus:

1. Kai kuriose vietose taisyti posakiai ir frazės, tačiau senieji žodžiai palikti, o naujieji (redaktoriui atrode tinkamesni) pridėti skliausteliuose arba tos vietos paaiškinamos eilutės apačioje po žvaigždute (a).

(a) Pavyzdžiui, Pr 1, 14–16, Ps 136, 7 prie žodžio *šwakes* skliausteliuose įrašyta *šwiefzybes*²⁸³. Mt 6 ir Lk 11 pirmieji trys maldos *Tėve mūsų* prašymai (parašyti žemiau) yra tokie: *Tė eštie šwencziamas tawo wardas. Tė ateine tawo karalyfte. Tė nufidūde tawo walė kaip danguje taip ir ant žémės*²⁸⁴. Paprastai meldžiamasi pirmojo 1735 m. leidimo žodžiais. Iš ano leidimo perspausdinta, tiesa, ne visai tiksliai, ir 304 formuluotė iš Adelungo *Mithridates* d. 2, p. 707. Tad šeštasis prašymas turėtų skambėti *Ne wešk mus į Pagundimą*. Vietoje žodžių *Duona* ir *Karalijeste* turėtų būti *Dūnā* ir *Karalyfte*²⁸⁵.

Bretkūno rankraštyje *Tėve mūsų* išversta taip: *Mufū Tiewe dangujefis, tawa Wardas šwenkefi*²⁸⁶, *tawa karalyfi' atiek, tawa Walia tebuk ant žémės kaip danguje. Mufū dienifškā duonā duodi mumus šę dieną. Ir atleifk mumus mufū Kaltes, kaip mes sawiemus Kaltiemus atleidžem. Ir ne wešk mus ing Pagundimą. Bet išgelbek mus nuog Pikto. Nefa tawa ira Karalyfta ir Macis ir Sžlowe ik amšus. Amen*²⁸⁷.

1701 m. Naujajame Testamente pirmasis prašymas skamba taip: *Sžwefkis wardas tawo*²⁸⁸; ketvirtasis prašymas: *Dūnos mufū wiffū dienū dūk mums šędien*²⁸⁹,

²⁸³ B II Pr 1, 14–16 skliausteliuose prirašyta *šwieszybe*, B II Ps 136, 7 – *šwieszybe*.

²⁸⁴ 1755 m. leidime šios eilutės yra tokios: *Buk [†] šwencziamas tawo wardas; Atek [*] tawo karalyfte; Buk [†] tawo wale kaip danguje, taip ir ant žémės*.

²⁸⁵ B II Mt 6 šie žodžiai yra pataisyti.

²⁸⁶ BB Mt 6, 9: *Tawa wardas šwenkefi* (taisyta į *šwenkefi*). Rėza cituoja pataisytą variantą.

²⁸⁷ BB Mt 6: *Mufu Tiewe Danguiefis. Tawa wardas fchwenkefi. Tawa karalift ataik. Tawa walia tebuk ant fžames kaip Danguia. Mufu dienifchka dūna dūdi mumus sche diena. Ir atleifk mumus mufu kaltes, kaip mes sawiemus kaltiemus atleidžem. Ir ne wešk mus ing pagundima. Bet ifchgelbek mus nūg Pikto. Nefa tawa ira Karalifta, ir Macis, ir fchlowe ik amfziū. Amen*.

²⁸⁸ NT I Mt 6: *Sžwefkis wardas tawo*.

²⁸⁹ NT I Mt 6, 11: *Dūnos mufu wiffū dienū (dūna mufu diemiška) dūk mums šędien*.

o pabaiga: *Nes tawo ira Karalyfte ir galybe ir slowe ant amžiu. Amen*²⁹⁰. Kiti prašymai beveik žodis žodin sutampa su mūsų dabartiniu vertimu.

Antrojo leidimo rengėjai laikėsi tos pačios nuostatos, kad lietuviškas tekstas turi būti kilęs iš Liuterio vertimo kaip sūnus iš tėvo, todėl, suprantama, visomis pataisomis siekta kuo labiau priartinti lietuvišką išraišką prie vokiško teksto. Negausūs intarpai skliausteliuose buvo veikiau prasmės paaiškinimai negu gramatiniai taisymai ir, galima sakyti, atstojo komentarus. Taip reikėtų vertinti, pavyzdžiui, tokius atvejus: 1 Tim 3, 6 prie žodžio *Neuling*²⁹¹ skliausteliuose įrašyta *Neubekehrter*²⁹² arba Mt 3, 6 prie žodžio *Jordan* įrašyta *Fluß*²⁹³. Jau pirmieji vertėjai ankstesniame leidime buvo pridėję daug tokių paaiškinimų, o daugiausia – Pranašų knygose.

Dažniausia taisyta žodžių rašyba (ortografija), veiksmažodžių ir daiktavardžių kaitymas, prielinksnių vartojimas ir kiti gramatikos dalykai. Lietuvių kalbos gramatika ir leksika esmingiau sutvarkytos tik XVIII amžiaus viduryje²⁹⁴, todėl nereikia stebėtis, kad žodžių formų atžvilgiu abu Biblijos leidimai gerokai skiriasi, nors tarp jų pasirodymo tėra 20 metų tarpas. Kvantas antrosios lietuviškos Biblijos pratarmėje sakydamas, kad neliko beveik nė vieno visiškai netaisyto puslapio (a), turėjo galvoje tikrai ne turinio redagavimą, nes naujieji leidėjai taisė tik ortografiją ir gramatines klaidas, be to, buvo ištaisytos tipografinės klaidos, atsiradusios spausdinant šį leidimą.

(a) Apie tuos dalykus jis rašo: *Kokių pastangų ir stropumo pareikalavo šito vertimo taisyimas, ypač rengiant antrąjį leidimą, geriausiai galės įvertinti tie,*

²⁹⁰ NT I Mt 6, 13: *nes tawo ira Karalijfte ir galijbe (ir macis) ir slówe ant amžiu. Amen.*

²⁹¹ B II 1 Tim 3, 6: *Nemokitinys.*

²⁹² B II 1 Tim 3, 6: *(arba ne fenney priffiwertes).*

²⁹³ B II Mt 3, 6: *Ir krikštydimos nūg jo (upėje) Jordane.*

²⁹⁴ Apie XVIII a. vidurį pasirodė Pilypo Ruigio filologiniai darbai – lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodynas ir gramatika, kurią užbaigė rengti jo sūnus Povilas Frydrichas Ruigys, (1747), reikšmingas jo filologinis darbas – studija apie lietuvių kalbą (1745). Kiek anksčiau Halėje išspausdintas Frydricho Vilhelmo Hako parengtas pirmasis Prūsijoje lietuvių kalbos žodynas su glausta lietuvių kalbos gramatika (1730).

kurie pasivargins palyginti antrąjį leidimą su pirmuoju. Jie pamatys, kad neliko beveik nė vieno netaisyto puslapio. Objektyvūs vertintojai patys supras, kad kur kas mažiau laiko ir pastangų būtų reikėję pažodžiui perspausdinant jau išverstą Biblijos tekstą, negu viską darant iš naujo, sutvarkant tai, kas buvo tik bandyta padaryti, be to, turėjome reikalą su tokia kalba, kuri vis dar stokojo būtinausių pagalbinių priemonių.

2. Atliekant tokį milžinišką darbą sunku išvengti neapdairių praleidimų ir naujų netikslumų, tačiau juos išvelgs tik tas, kas atidžiai nuo pradžios iki pabaigos palygins šį Šventąjį Raštą su ankstesniu leidimu. Akivaizdumo dėlei pateiksiu pavyzdžių iš Naujojo Testamento (čia tos spragos greičiau krenta į akis negu Senajame Testamente): Rom 13, 13; 15, 24 ir 10, 15. Trijuose puslapiuose yra trys praleistos vietos. Kai kurie Šimelpfenigio taisymai lietuvišką vertimą veikiautolino nuo Liuterio teksto negu prie jo priartino. Pakanka palyginti Rom 6, 11, kur apaštalas aiškiai akcentuoja gyvenimo ir mirties priešybę, o išvertus tą vietą kitaip (*befielgdami*)²⁹⁵, to akcento nebelieka.

3. Daktaro Kvanto vokiška pratarmė knygai perspausdinta iš pirmojo leidimo. Ji beveik nepakeista, tik X [skyrelyje], kur vardinami pirmieji Biblijos vertėjai, ypač pagiriami dar du talkininkai, itin uoliai darbavęsi rengiant antrąjį leidimą²⁹⁶. Knyga dedikuota karaliui Frydrichui II²⁹⁷, tačiau ne todėl, kad jis finansavo leidinį, o todėl, kad šis monarchas buvo asmeniškai palankus Kvantui. Gana neįprasta atrodo šiame leidime išspausdinta lietuviška pratarmė, kurią parašė teksto redaktorius, Papelkių kunigas Adomas Frydrichas Šimelpfenigis. Joje tautai suteikiama kai kurių žinių apie lietuviškos Biblijos vertimo

²⁹⁵ B II Rom 6, 11: *befielgia*.

²⁹⁶ Minimi Adomas Frydrichas Šimelpfenigis jaunesnysis ir Adomas Heinrichas Pilgrimas, abu lankė Lietuvių kalbos seminarą, kurio inspektoriumi tuo metu buvo J.J. Kvantas. Čia giriamas šių dviejų „nusipelnusių mokytojų kantrus stropumas ir begalinė ištikimybė“.

²⁹⁷ Frydrichas II (Frydrichas Didysis, 1712–1786), Frydricho Vilhelmo I sūnus, nuo 1740 m. Prūsijos karalius, apšviestojo absoliutizmo šalininkas, mecenavo mokslus ir menus, parašė politinių ir istorinių veikalų, buvo gabus karvedys.

istoriją. Autorius mini Bretkūno vertimą, Rėzos psalmyną, 1701 metų Naująjį Testamentą ir Kvanto rūpesčiu parengtus leidimus, reikšdamas didžiausią dėkingumą Apvaizdai, kad šiame amžiuje lietuvių tauta gavo didžiulį dvasinį lobį – išspausdintą Šventąjį Raštą²⁹⁸.

§ 13

Praslinko daugiau kaip pusė amžiaus, kol prirėkė naujo Biblijos leidimo. Dviem vienas po kito sekusiais leidimais – pirmuoju, pasirodžiusiu 1735-aisiais, ir antruoju – 1755-aisiais metais – kraštas buvo taip gausiai aprūpintas Šventuoju Raštu, kad šio turto išteklių pakako iki pat šimtmečio pabaigos. Senoji karta perduodavo tą rūpestingai išsaugotą brangenybę savo vaikams, o šie palikdavo tarsi vertingiausią viso gyvenimo palikimą anūkams. Lietuvių šeimose (tai gražus paprotys) Dievo žodžio knyga buvo paveldima iš kartos į kartą kaip taurus atminimas. Tačiau XIX amžiaus pradžioje vis mažiau tikinčiųjų turėjo savo namuose Bibliją. Ilgai naudojant išseko visos turėtos atsargos. Lietuviškos Biblijos poreikis nuolat augo, pagaliau net už didžiausius pinigus nebebuvo galima įsigyti nė vieno egzemplioriaus. Tiesa, visai nepakeistas Naujasis Testamentas buvo perspausdinamas atskirai, tačiau tie egzemplioriai negalėjo pakeisti visos Biblijos (a).

(a) Naujasis Testamentas buvo perspausdintas tris kartus: pirmą kartą iš 1735 m. leidimo, antrą – iš 1755 m. leidimo. Abu leidimai to paties formato, o tekstas, kaip galima pastebėti, nė kiek netaisytas. Knygos išorė liko tokia pat kaip pirmosios Biblijos, skyrėsi tik puslapių numeracija. Egzemplioriuje, kurį turiu savo rankose, Naujasis Testamentas yra 372 puslapių, o pačioje Biblijoje Apreiškimas Jonui baigiasi 364 puslapiu. Be šių dviejų, buvo ir trečiasis Naujojo

²⁹⁸ Lietuviškos pratarmės religinėse lietuviškose knygose tuo metu nebuvo retas reiškinys, ši pratarmė neiprasta savo forma. Ji pavadinta *Dievišką maloninę Aplanimą Lietuvoms ne pakente, ne pagyrės*, parašyta giesmėse vartota eilėdara – dviskiemenėmis chorėjinėmis pėdomis ir surimuota gretutiniais rimais, joje suteikiama istoriografinių žinių apie lietuvišką religinę raštiją.

Testamento leidimas 16 formato²⁹⁹, jo formatas atitiko mūsų krašte leidžiamus gesmynus, skirtus pirmiausia mokykloms, tačiau čia įsibrovė spaudos klaidų. Rūpinantis, kad tikintieji, neįstengiantys įsigyti visos Biblijos, iš dalies turėtų ir Senąjį Testamentą, su šiuo Naujuoju Testamentu kaip priedas buvo išspausdintas psalmynas bei trys pirmieji Pradžios knygos skyriai, taip pat Išėjimo knygos 19 ir 20 skyriai. Prieš ištraukas iš Mozės knygų yra tokia nuoroda: *Galáusey prie Naujo Testamento dar priespáustas yra iš pirmú ir antrú Knygú Moizėsaus, apie Sutwérimą, Atpúlimą nu Diewo, apie Sufimillimą Diewo ir Dawimmą Žokano, tiems ant géro, kurrie saw wiffą Bibeli ne gal prifipirktis, jeib jie taczau wiffas Tikėjimo Dalis iš Naujo Testamento paroditi ir žinnóti galletu. Mette 1755.*

Todėl su kiekviena diena augo poreikis turėti viena knyga iš naujo išleistą Senąjį ir Naująjį Testamentą.

1810 metais susikūrė Biblijos bičiulių draugija, pasiryžusi patenkinti daugelio pamaldžių sielų troškimą ir aprūpinti Lietuvą Šventuoju Raštu. Nariai buvo šie: dabartinis Evangelikų Bažnyčios vyskupas daktaras Borovskis³⁰⁰, konsistorijos tarėjas daktaras Valdas³⁰¹, arkidiakonas Verneris³⁰² pamokslininkas Kunovas³⁰³ ir aš pats. Draugijos tikslas – sukaupti lėšų naujai leidžiamai lietuviškai Biblijai iš visuomeninės prenumeratos Lietuvoje ir kilniadvasių šio krašto gyventojų aukų (a).

(a) Spaudinyje *Die Thätigkeit der brittisch-ausländischen Bibelgesellschaft* etc. Hamb. 1815³⁰⁴, p. 43 apie mūsų draugiją taip pasakyta: *Prūsijos Karaliaučiaus*

²⁹⁹ Orig.: *in Sede*5. Tai 16° leidinio formatas. Lietuvių bibliografijoje šis trečiasis Naujojo Testamento leidimas minimas remiantis tik Rėzos nuoroda. Išlikusiuose egzemplioriuose Dovydo psalmių ir Senojo Testamento fragmentų nėra. Gali būti, kad Rėzos minimo leidimo egzempliorių neišliko.

³⁰⁰ Liudvikas Ernstas Borovskis (Borowski, 1740–1831), Prūsijos bažnytinės administracijos patarėjas (nuo 1793), Komisijos konfesijų ir švietimo klausimais pirmininkas (nuo 1809), Evangelikų Bažnyčios Prūsijoje superintendantas (nuo 1812). J.J. Kvanto mokiny, paskelbė jo biografiją (1794).

³⁰¹ Samuelis Gotlybas Valdas (Wald, 1762–1828), Karaliaučiaus universiteto Rytų kalbų profesorius, Frydricho kolegijos direktorius, nuo 1796 m. konsistorijos tarėjas, ilgametis Karališkosios vokiečių draugijos prezidentas, Lietuvių kalbos seminaro inspektorius (apie 1808–1810).

³⁰² Augustas Verneris (Werner, 1763–po 1834), Rytų Prūsijos arkidiakonas.

³⁰³ Kunovas (Cunow), daugiau žinių nerasta.

³⁰⁴ Spaudinys neidentifikuotas. Greičiausiai tai buvo nedideliu tiražu išspausdinta draugijos pirmųjų veiklos metų ataskaita.

Biblijos draugija susikūrė 1812 m. kaip Berlyno draugijos skyrius ir išleido 3 000 lietuviškos Biblijos egzempliorių. Šią informaciją reikėtų patikslinti: Karaliaučiaus Biblijos platinimo lietuvių tautoje draugija susikūrė ne 1812, o 1809 m., nes būtent tais metais ji parengė projektą iš prenumeratorių ir aukotojų įnašų išleisti naują lietuviškos Biblijos leidimą. Aš jau anksčiau buvau karštai prašęs slaptąjį valstybės tarėją, dabartinį Prūsijos pasiuntinį Anglijos karaliaus rūmuose Vilhelmą fon Humboltą³⁰⁵, kuris tuomet tvarkė dvasinius ir mokyklų reikalus ir itin domėjosi lietuvių kalba, malonėti padėti surinkti Biblijos spausdinimui reikalingų lėšų, tačiau jam netikėtai išvykus iš Karaliaučiaus, draugija oficialiai buvo įteisinta tik 1810 m. ir pradėjo susirašinėti su Didžiosios Britanijos Biblijos draugija. Todėl dabar egzistuoja dvi Karaliaučiaus Biblijos draugijos – pirmoji, įkurta 1809 m., kurios pagrindinis tikslas platinti lietuvišką Bibliją; ji susirašinėja su Didžiosios Britanijos Biblijos draugija, gauna iš jos lėšų ir už jas atsiskaito. Antroji Biblijos draugija, kurios svarbiausias uždavinys platinti vokišką Bibliją, įsikūrė 1814 m. kaip Berlyno Biblijos draugijos skyrius ir yra jai pavaldi.

Minėtojo spaudinio p. 66 pasakyta, kad dar nesą išspausdintos Biblijos samogitų, arba žemaičių kalba, todėl Žemaičių vyskupas parengęs Naujojo Testamento vertimą šiuo dialektu³⁰⁶. Tačiau jau 1660 m. Londone Boguslavas Chilinskis buvo išleidęs žemaičių, arba slaviškuoju lietuvių dialektu išverstą Bibliją, o 1701 m. šia tarme (Bitnerio parengtas) Naujasis Testamentas buvo įteiktas pirmajam karaliui Frydrichui. Londono leidimą išsamiai aprašė Jac. Le Longas, *Bibl. Sacr.*³⁰⁷ c. XII. Sect. V. S. 372, o daktaras Kvantas turėjo savo rankose egzempliorių, išverstą iki psalmių. (Jo cituojamas vietas, kaip matėme aukščiau, aš palyginau su lenkiška Biblija). Adelungas iš jos pateikia žemaičių tarme išverstą *Tėve mūsų* ir savo veikalose *Mithridates* d. 2, p. 709 rašo: *Šia tarme Londone 1660 m. išleistas labai retas Biblijos vertimas, jį minėjo Kvantas, o išsamiau aprašė Lorkas*³⁰⁸ *savo Biblijos istorijoje.*

³⁰⁵ Vilhelmas fon Humboltas (von Humboldt, 1767–1835), teologas, valstybės veikėjas, rašytojas. 1802–1808 m. atstovavo Prūsijai prie Šv. Sosto Romoje, nuo 1809 m. buvo Prūsijos Bažnyčios ir švietimo reikalų ministras, Berlyno universiteto (1810) steigėjas. 1810 m. išvyko kaip Prūsijos ambasadorius į Vieną, vėliau į Londoną. Asmeniškai bendravo su Rėza, padėjo jam realizuoti Lietuvių kalbos seminaro reorganizavimo idėją, ragino išleisti K. Donelaičio kūrinius.

³⁰⁶ Turimas galvoje katalikų vyskupo Juozapo Arnulfo Giedraičio (1757–1838) iš Vulgatos išverstas lietuviškas Naujasis Testamentas (1816). Cituojamo leidinio pasirodymo metu jis dar nebuvo išspausdintas.

³⁰⁷ Jacob Le Long, *Biblia sacra in Binis Syllabos Distincta*, Paris, 1723.

³⁰⁸ Josias Lorck (1723–1785), Kopenhagos kunigas. Greičiausiai turimas galvoje veikalas *In colligendis variis Sacrorum Bibliorum Editionibus divina*, 1773.

Mes negalėjome drįsti prašyti karaliaus malonės skirti lėšų šiam darbui, kaip įprasta panašiais atvejais, juolab kad dėl pragaištingo 1806–1807 metų karo³⁰⁹ valstybė nebeturėjo pajamų, o išdas buvo visai ištuštėjęs. Mokesčių rinkimas vyko nesklaidžiai. Priešų ordos visiškai nusiaubė žydintį kraštą, kaimus pavertė pelenų krūvomis, o kiekvienoje išlikusioje trobelėje liejosi ašaros. Tačiau draugija, atsidavusi Dievo malonei, neprarado ryžto ir tik dar labiau skubinosi parūpinti Dievo žodžio paguodos prislėgtoms šeimoms, nes visi žemiški ramsčiai buvo sutrupinti ir atrodė, kad dingo net paskutinė viltis. Karo kančias dar labiau pagilino užgriuvusios epidemijos, nederlius ir badas. Tačiau Visagalio pagalbos neteko ilgai laukti, ji netikėtai atėjo iš ten, iš kur mažiausiai tikėjomės. Dar tais pačiais metais Didžiosios Britanijos Biblijos draugija, sužinojusi apie mūsų kraštą prislėgusias nelaimes ir Dievo žodžio stygių Lietuvoje, atsiuntė gana didelę paramą, todėl draugija galėjo laimingai apmokėti naujojo Biblijos leidimo išlaidas. Taigi Apvaizdos vedami su nauju ryžtu griebėmės darbo. Kadangi buvo rengiama naujos redakcijos Biblija, nuspręsta dar kartą atidžiai peržiūrėti tekstą. Ketinome šį leidinį parengti kuo geriau ir pirmiausia, kaip dera, išklausėme patyrusių Lietuvos dvasininkų nuomonės. Norėjome išgirsti pritarimą, jog tekstą reikia redaguoti ir užsitikrinti aktyvią jų pačių paramą. Tada mes mandagiai kreipėmės į Gumbinės karališkąją Lietuvos valdžią³¹⁰, prašydami paskirti keletą gerai kalbą mokančių vyrų iš lietuvių pamokslininkų, kurie paremtų Karaliaučiaus leidėjus įžvalgiais patarimais. Vyriausybė paskyrė Nybudžių kunigą Cipelį

³⁰⁹ Turimas galvoje Prūsijos karas su Prancūzija, pasibaigęs Prūsijos pralaimėjimu ir dalies žemių netekimu.

³¹⁰ Turimas galvoje Lietuvos departamentas (vok. *Litauisches Departament*), 1736–1818 m. Prūsijos karalystės administracinis teritorinis vienetas, centras – Gumbinė. Jis apėmė pagrindinę Mažosios Lietuvos dalį – Lietuvos provinciją (Klaipėdos, Tilžės, Ragainės ir Įsruties apskritys) bei Mozūriją. 1818 m. šis departamentas pertvarkytas į Gumbinės apygardą, o pagrindine valdymo įstaiga tapo Gumbinės karo ir domenų rūmai.

vyresnįjį³¹¹, Gerviškėnų kunigą Hiubšą³¹² (vėliau jis kunigavo Nemerkiemyje) ir Valtarkiemio superintendentą Jordaną, juos draugija su džiaugsmu priėmė garbės nariais. Darbais buvo pasidalinta taip: senjorui Cipeliui pavesta peržiūrėti Senojo Testamento, o superintendentui Jordanui – Naujojo Testamento knygas, savo redakcines pastabas lietuviškam tekstui jie turėjo atsiųsti į Karaliaučių. Kunigas Hiubšas ėmėsi tvarkyti paralelias vietas, vienur išbraukdamas, kitur gausiai papildydamas, nes ankstesniuose leidimuose jų akivaizdžiai stigo. Šie darbininkai negaišavo ir atliko visus parengiamuosius darbus Biblijos spausdinimui.

Daugiausia pastabų pareikšta dėl lietuviško vertimo netikslumo, todėl teko pasitelkti graikišką ir hebrajišką tekstus. Draugija, pritarus lietuvių dvasininkams, nusprendė, kad vokiško Liuterio teksto (kuris buvo ankstesniojo vertimo pagrindas) reikia laikytis visais tais atvejais, kai jo prasmė nenukrypsta nuo originalo, bet jeigu Liuterio vertimas gerokai nuo jo nutolsta – atsargiai atkurti tikrąją originalo prasmę. O kad būtų dirbama kruopščiai apgalvojus ir taisoma su dideliu dievobaimingu, kaip ir dera elgtis su Šventuoju Raštu, laikiau savo pareiga sunkiausiai ir neaiškiausiai atvejais pirmiausia pasitarti su draugijos garbės nariais ir sulaukti jų pritarimo pasiūlytiems pataisymams pagal originalą. Daug laiko pareikalavo alinantis korektūrų skaitymas; draugija nusprendė pirmąjį skaitymą patikėti arkidiakonui Vernerui, o antrąjį – kariuomenės pamokslininkui Cipeliui³¹³ (senjoro Cipelio sūnui, vėliau prisidėjusiam prie mūsų darbo), man (šalia vertimo lyginimo su originalo tekstu) teko skaityti trečiąją, jau išspausdintų

³¹¹ Kristijonas Gotfrydas Cipelis (Zippel, 1742–1814 ar 1815), Nybudžių klebonas, teikė filologinės medžiagos vokiečių kalbininkui Augustui Friedrichui Pottui.

³¹² Heinrichas Hiubšas (Hübsch, 1760–1812 ar 1814), tarnavo precentoriumi Malviškiuose, kunigavo Gerviškėnuose, Nemerkiemyje.

³¹³ Samuelis Teodoras Cipelis (Zippel, 1777–po 1834), buvęs Lietuvių kalbos seminaro klausytojas, vėliau docentas, kurį laiką – vadovas. Tarnavo precentoriumi Bildviečiuose, Kaukėnuose, Pilkalnyje, buvo Karaliaučiaus katedros pamokslininku, rinko tautosaką, dalyvavo rengiant lietuviškas filologines knygas.

puslapių korektūrą. Dažnai prieš pat atiduodant spausdinti tekdavo skaityti ketvirtąjį, paskutinį, kartą.

Taip darbas, įveikiant kai kuriuos iškylančius sunkumus, laimingai stūmėsi toliau. Tačiau netrukus mirtis praretino veiklių mūsų draugijos narių gretas. Jau 1812 metais³¹⁴ į amžinybę iškeliavo kunigas Hiubšas, neilgai trukus paskui jį nusekė ir garbingasis kunigas Cipelis, kuriam draugija lieka dėkinga už išsamias pastabas apie vieną Senojo Testamento dalį. Korektoriai nusprendė negaišti laiko ieškodami, kas pakeistų mirusį Hiubšą, pasidalino jo nebaigtą darbą ir sutvarkė paralelias vietas. Antrasis bendradarbis nespėjo užbaigti komentarų, tai aš pats laikiau savo pareiga (beje, buvau paragintas ir draugijos) tęsti toliau Cipelio dvasia ir pradėjau tikrinti lietuvišką tekstą nuo Pranašų knygų (čia nutrūko velionio pastabos) iki Apokrifų pabaigos. Reikėjo dar kartą peržiūrėti ir psalmes, nes ligos kamuojamas Cipelis nebepajėgė pataisyti jų kalbos. Dar šiam vyrui gyvam esant, jam į pagalbą buvo pasisiūlęs superintendentas Jordanas, vėliau jis iki galo sutvarkė psalmes. Taigi, nors netekome dviejų talkininkų, knyga buvo sparčiai rengiama toliau. Tačiau vos darbai sėkmingai įsibėgėjęs, kai Senojo Testamento Istorinės knygos buvo beveik baigtos, prancūzai sudegino Maskvą ir vėl įsiplieskė karas su Prancūzija, todėl beveik trejiems metams teko nutraukti sielų išganymui skirtą darbą. Visi Degeno oficinios³¹⁵ (kurioje buvo spausdinama knyga) darbininkai karaliaus pašaukti išėjo ginti tėvynės, o ir mane patį pareiga bei tarnyba nuvedė į didelių mūšių laukus, kuriuose Aukščiausiojo ranka lėmė šlovingą

³¹⁴ Vaclovas Biržiška rašo, kad Hiubšas mirė 1814 m. spalio 19 d., bet jis nurodo ir Rėzos pateiktą datą – 1812 m., žr. Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas: Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, t. 2: *XVIII–XIX amžiai*, Čikaga: JAV LB kultūros fondas, 1963; antrasis (fotograf. leid.), Vilnius, 1990, p. 272. Kuri iš šių dviejų datų teisinga – padėtų atsakyti nuodugnesnis archyvų tyrimas.

³¹⁵ Degenas (Degen) – Karaliaučiaus spaustuvininkų dinastijos atstovas, spaustuvė veikė 1795–1847 m., labai nukentėjo Prūsijos–Prancūzijos karo metu. Greičiausiai todėl ši M. L. Rėzos knyga (kaip ir *Filologinės-kritinės pastabos*) buvo išspausdinta Hartungo spaustuvėje (veikė taip pat Karaliaučiuje 1743–1771). Abi jos išspausdino Mažajai Lietuvai skirtų lietuviškų knygų.

pergalę mūsų Tėvynei ir palaimą Europos tautoms. Pasirašius Par-
yžiaus taikos sutartį, skubinausi į tėvynę, mane šaukė lietuvių tautos
reikalai ir meilė apleistam darbui. Su dideliu džiaugsmu skubėjau dar
ir todėl, kad Didžiosios Britanijos Biblijos draugija, man sustojus
Londone, pažadėjo dar 200 svarų sterlingų piniginę paramą; už tuos
pinigus buvo galima nuliedinti naujas raides, pasamdyti du raidžių
rinkėjus ir papildomai išleisti 3 000 Naujojo Testamento egzemplio-
rių. Neilgai trukus po mano grįžimo, 1815 metų pradžioje, nutrauktas
darbas vėl pajudėjo (buvo likusi nepadaryta didžioji dalis). Nors dėl
padidėjusio Naujojo Testamento tiražo išaugo ir spaustuvės darbo
apimtys, viskas ėjosi sklandžiai ir 1816 metų pavasarį galėjo pasirodyti
naujoji Biblija. Nedažnai darbas pradedamas turint tokias skurdžias
priemones ir tokiais sunkiais laikais, o dar rečiau vainikuojamas tokiu
sėkmingu rezultatu. Šalia daugelio gerų daigelių (už tai turime dėkoti
Dievui), kurie suvešėjo mūsų krašte tomis ašarų dienomis, šį Biblijos
vertimą taip pat galime laikyti puikiu vaisiumi, kurio sėkla krito ne-
laimės dieną ir subrendo visų mūsų palaimai.

Dabar belieka pasakyti svarbiausius dalykus apie šios knygos išorę
ir turinį. Naujoji redakcija nuo ankstesnių leidimų – 1735 ir 1755
metų – labiausiai skiriasi štai kuo:

1. Pirmasis lietuviškos Biblijos tekstas, kurio pagrindu buvo
Liuterio vertimas, kruopščiai palygintas su Senuoju ir Naujuoju
Testamentais, parašytais hebrajų ir graikų kalbomis. Tais atvejais, kai
neišvengiamai tekdavo atsitraukti nuo vokiško teksto, pavyzdžiui,
Ts 17, 2; Išm 10, 1; Iz 9, 1; 26, 14; Apd 17, 11; Rom 8, 3; 1 Kor 12, 8;
Jok 1, 13 ir kitose vietose, buvo atidžiai skaitomi išsamiausi senųjų
ir naujųjų Šventojo Rašto aiškintojų komentarai ir tikrai visiškai
įsitikinus (bei bendradarbiams pritarus) lietuviškas vertimas buvo
atsargiai pataisomas. Kai kurias sunkesnes vietas aš atidžiai tikrinau
ne vien dėl to, kad šlubavo lietuviškas vertimas, bet ir atsižvelgdamas
į prirašytas Cipelio pastabas: *Čia reikėtų pasižiūrėti į originalą*. Be
to, su dėkingumu pasinaudojau kai kuriomis, tiesa, negausiomis ir

trumpomis velionio kunigo Gotfrydo Ostermejerio iš Trempų pastabomis (jas man vėliau atsiuntė jo sūnus, Plybiškės kunigas Zygfrydas Ostermejeris)³¹⁶.

2. Taisant kai kurias vietas buvo kruopščiai analizuojamas vertingasis Jono Bretkūno XVI amžiaus rankraštis – 5 foliantai ir trys ketvirtinio formato knygos, jis saugomas (kaip jau minėta) Karaliaučiaus karališkojoje bibliotekoje, ir taip ne kartą sėkmingai praturtinta lietuvių kalba. Labiausiai Bretkūno vertimas pravertė keičiant gausius germanizmus grynai lietuviškais atitikmenimis, kurių mūsų kalboje pakanka (palyginkite šias vietas: Pr 43, 16; 2 Kar 12, 10; Jer 5, 17; Oz 7, 6; Sir 10, 2; 1 Mak 9, 25; 13, 15; 15, 16 ir kt.).

3. Tais atvejais, kai pirmieji vertėjai neteisingai suprato Liuterio vokišką tekstą (ir dėl to neretai iškraipydavo teksto prasmę), lietuviškas vertimas būdavo tikslinamas pagal vokiškąjį, jeigu šis visiškai atitiko originalą, o jeigu ir jis buvo nukrypęs nuo originalo, lietuviškas vertimas taisytas pagal senosiomis kalbomis parašytą tekstą. Tokių neteisingai suprastų vietų abiejuose pirmuosiuose leidimuose yra gana daug, ypač Senojo Testamento knygoje, žr. Koh 3, 16, kur, kalbant apie teismo vietą, neteisingai suprastas žodis *Stätte* (*wieta*) ir išversta *Städte* (*miestas*); 1 Kar 11, 28 žodis *aufichtig* (*wiernas*) neteisingai suprastas kaip *ausrichtig* (*mudrus, i darbą tinkas*); Iz 11, 3 *Räuchern* (*rukinnimas*) suprasta kaip *Riechen* [kvapas]³¹⁷; 2 Kr 25, 13 reikėjo versti ne *gyveno miestuose*, bet *užpuolė miestus*; taip pat suklysta Est 6, 11; Pat 19, 14; 1 Mak 15, 28; 2 Mak 1, 10 ir daugelyje kitų vietų, kurios nurodytos *Pastabose apie lietuvišką Bibliją*.

4. Šioje Biblijoje daugiau paralelių vietų. Ankstesniuose 1735 ir 1755 metų leidimuose kai kuriose knygoje jų nepakako arba iš viso

³¹⁶ Zygfrydas Ostermejeris (Ostermeyer, 1759–1821), Lietuvių kalbos seminaro docentas, Viliūnų precentorius, Šilėnų ir Plybiškės kunigas, parašęs ir išspausdinęs lietuvių teises ginantį traktatą (1817), tautosakos rinkėjas, išleido tėvo biografiją (1820).

³¹⁷ ŠvR 1999 Iz 11, 3: *jo džiugesys bus VIEŠPATIES baimė. Jisai ne pagal išorę teis, ne pagal nuogirdas spres. Apie smilkymą čia nekalbama.*

nebuvo, šia prasme pirmoji Biblijos pusė šiek tiek skiriasi nuo antrosios. Atsiradus daugiau paralelių vietų Istorinėse knygose, gerokai išaugo Senojo Testamento puslapių skaičius, tad likusioje teksto dalyje turėjome apsiriboti ir tokias vietas įterpti tik ten, kur buvo neišvengiama, kaip matyti palyginus, pavyzdžiui, šiame leidime išspausdinto Laiško žydams 11 skyrių su ankstesniais leidimais.

5. Sutrumpintos kai kurių skyrių turinių santraukos, Naujajame Testamente pašalintos perikopės [Bažnyčios minimoms] Apaštalų dienoms. Be to, Naujojo Testamento knygos sudėtos tokia tvarka, kokia yra Kanšteino Biblijoje³¹⁸, tai yra Petro ir Jono laišakai dabar eina iš karto po Pauliaus laiškų, o anksčiau prieš juos būdavo dedamas Laiškas žydams.

6. Pasitelkus originalą bei ankstesnius vertimus tinkamai užpildyta daugybė spragų ir praleidimų (tiek atskirų žodžių, tiek ir išisų frazių), dėl to tekstas tapo kur kas rišlesnis. Tokių praleidimų buvo gana daug, tuo galima įsitikinti pažvelgus į *Pastabas*, kurios parašytos apie lietuviškos Biblijos vertimą. Pirmiausia reikėtų palyginti šias vietas: Pr 5, 30; Sk 33, 54; 2 Kr 28, 23; Sir 23, 37; Lk 18, 20; Rom 13, 13; 15, 24; Kol 2, 19; 1 Tim 4, 13; Apr 20, 12 ir kt.

7. Daugelio Dievo žodžio mylėtojų Lietuvoje prašymu čia įdėta Frankės³¹⁹ pratarinė Kanšteino Biblijai, paaiškinanti, kaip naudingai skaityti šias knygas. Ją išvertė Gumbinės konsistorijos tarėjas Keberis³²⁰, taip padėdamas daugybei Dievo žodžio mylėtojų mūsų Lietuvoje. Be

³¹⁸ Biblija vadinama vokiečių pietisto, teologo Karlo Hildebranto fon Kanšteino (von Canstein, 1667–1719), vokiečių Biblijos draugijos (1710) įsteigėjo vardu. Vėliau draugija susijungė su Frankės įstaigomis Halėje (*Frankesche Stiftungen*), Naujojo Testamento leidimas draugijos rūpesčiu pasirodė 1712 m., o 1713 m. išleista ir visa Biblija.

³¹⁹ Augustas Gothilfas Frankė (Francke, 1696–1769), Augusto Hermano Frankės sūnus, Halės universiteto teologijos profesorius, konsistorijos narys, Halės arkidiakonas, Našlaičių namų (*Waisenhaus*) direktorius, Halės Lietuvių kalbos seminaro vadovas (1727–1740).

³²⁰ Karolis Gothardas Keberis (Keber, 1756–1835), buvęs Lietuvių kalbos seminaro klausytojas, vėliau – docentas, Gumbinės bažnytinės apskrities superintendantas, konsistorijos narys, naujo lietuviško giesmyno (1832) parengėjas.

to, parašė keletą pastabų dėl kai kurių teksto vietų gramatinės išraiškos ir ortografijos, į kurias jau buvo atkreipę dėmesį Cipelis ir Jordanas. Vokiškoje pratarinėje³²¹ suteikiama svarbiausių žinių apie lietuviškos Biblijos istoriją, trumpai papasakojama, kaip buvo redaguojama ir leidžiama ši nauja knyga, o pabaigoje trumpai papunkčiui nurodyti pagrindiniai šios redakcijos skirtumai nuo ankstesnių leidimų.

8. Be to, ištaisyta daugiau kaip 10 000 spaudos klaidų ir gramatinių netikslumų (tai matyti iš spaustuvei įteikto rankraščio). Tačiau mes ne-neigiamo, kad dėl mūsų neapdairumo (nes kur rasi neklystantį žmogų?) galėjo atsirasti tūkstantis naujų netikslumų. Vis dėlto atlaidus ir geranoriškas šios vertimo redakcijos vertintojas pripažins, kad čia, lyginant su ankstesniais vertimais, yra mažiau spragų, kalba taisyklingesnė, o vertimas žymiai priartėjo prie Šventojo Rašto originalo teksto.

9. Apsisprendžiant dėl atskirų žodžių rašybos, buvo pasirinktas vidurio kelias tarp senosios ir naujosios ortografijos. Iš karto perėjus prie naujos rašybos, kai kurie žodžiai būtų tapę neatpažįstami, todėl, pavyzdžiui, žodžiuose *Perskyrimas* ir *Išganytingas* palikta raidė *y*, tačiau kur Naujajame Testamente be reikalo rašomos dvigubos raidės (*darryti*, *mannije* ir kt.), palikta tik viena. Be to, kruopščiai sudėliojome kirčius (jų nesant kai kuriuos žodžius sunku suprasti), žymėdami juos brūkšneliais viršuje arba perbrauktomis raidėmis³²².

10. Pašalinome daugelį skliaustuose įterptų paaiškinimų, jeigu jie nebuvo būtinai reikalingi; tačiau mums atrodė svarbu paaiškinti kai kuriuos nesuprantamus svetimžodžius, kaip *Anathema*, *Maran Atha*³²³, *Abaddon*³²⁴ ir kt. Palyginkite: 1 Kor 16, 22; Apr 9, 11; 16, 16³²⁵; Ps 9, 17³²⁶; Job 39, 9³²⁷ ir daug kitų Senojo Testamento vietų.

³²¹ Šią devynių puslapių pratarinę parašė pats Rėza, pasirašęs *D. L. J. Rhesa, Professor der Theologie und Prediger*.

³²² Iš tiesų 1816 m. Biblijos leidime sukirčiuota tik nedidelė dalis žodžių.

³²³ B II 1 Kor 16, 22 : *Maaram Mota*, B III Kor 16, 22: *Maran Atha* (*Wiešpats ateina*).

³²⁴ B II Apr 9, 11: *Abaddon*, B III Apr 9, 11: *Apollyon* (*Išgajšintojis*).

³²⁵ B II Apr 16, 16: *Armageddon*, B III Apr 16, 16: *Armageddon* (*prapūlimo kalnas*).

³²⁶ B II Ps 9, 17: *per žodi Sėla*, B III Ps 9, 17: *Igajon-Sėla* (*Balfo perfimainimmas*).

³²⁷ B II Job 39, 9: *wienragi*, B III Job 39, 9: *wien-ragi* (*medinni Jauti*).

11. Knygos išvaizda beveik nepasikeitė. Tekstas išspausdintas kaip ir anksčiau skiltimis, tačiau naujomis švabacho raidėmis ant balto standaus popieriaus. Puslapių numeracija, suprantama, nebegalėjo sutapti su ankstesniais leidimais, kadangi tekstas buvo gerokai redaguotas, o gausūs papildomi paralelūs paaiškinimai užėmė daugiau vietos. Pavadinimas liko toks pat, tik išbraukta frazė *Pagal vokišką Liuterio vertimą*³²⁸, nes buvo tikimasi, kad šis vertimas ras platesnį skaitytojų ratą ir už Prūsijos sienų³²⁹. Knygos pabaigoje, kaip įprasta, įdėtos sekmadienių ir šventadienių perikopės, jose skaitytojų labui paliktos nuorodos [šv.] Jono ir [šv.] Mykolo dienoms, nors pačių tekstų nebėra.

Pagaliau galiu paminėti dar vieną lietuvių tautai laimingą aplinkybę – šis Biblijos vertimas yra žymiai pigesnis negu ankstesnieji leidimai. Didelį egzempliorių skaičių draugija neturtingiesiems išdalino veltui, o prenumeratoriai Bibliją įsigijo už pusę kainos. Tebūnie su meile atmenami visi taurios dvasios vyrai mūsų krašte ir užsienyje, rūpinęsi tūkstančiams šeimų įduoti palaimą nešančią Išganymo knygą, tesaugo juos Dievas ir jiems teatlygina! Mūsų šimtmečio priešaušryje atbudusi meilė Dievo žodžiui atgaivino kriščionybės praktikavimą, o tai rodo, kad religijos istorijoje prasidėjo džiaugsmingas laikotarpis. Tad tebūnie ir ši Biblija kuklus indėlis plečiant Dievo karalystę, o lietuviškiems kraštams (čia Jėzaus religija dar glaudžiasi kukloje pirkelėje) tegu ji šviečia kaip laiminantis taikos fakelas, sugrįžtant gerovei po karo audrų!

³²⁸ B II pavadinime: *Pagal Vokišką Pėrfstättimą D. Mertino Luteraus.*

³²⁹ Iš tiesų ši lietuviška Biblija buvo žinoma ir Didžiojoje Lietuvoje, grafas Platonas Zubovas rūpinosi jos platinimu vakarinėje Lietuvos dalyje, apie ją palankiai atsiliepė katalikų vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis. Dėl gotiškų rašmenų ir dėl to, kad skirta protestantams, ji čia nepaplito. Šią Rėzos parengtą knygą buvo įsigiję daugelis Europos intelektualų ir Biblijų visomis pasaulio kalbomis kolekcionierių XIX a.